

Rusya'nın Türkistan coğrafyası ile öteden beri ticari ilişkileri vardı. Ancak XVIII. yüzyıla kadar bu ilişkiler bir silahlı mücadeleye dönüşmemişti. Bu ilişkinin silahlı mücadeleye dönüşmesinde ilk girişim Çar I. Petro (1682-1725) tarafından bölgeyi tanıma amaçlı gönderilen keşif birliğinin faaliyetleri oldu. Söz konusu keşif hareketleri Çarlık idaresi tarafından beklenen neticeleri vermese de bölge hakkında yeni bilgiler elde edilmesi ve bölgede garnizonlar kurulması Rusların kazanımları olmuştu. Rusların bölgeye ilgisinin artmasıyla beraber yeni ve ayrıntılı bilgiler elde edilmeye başlandı. Türkistan'a gelen Rus tüccarların, seyyahların ve Rus ajanlarının gezi notları bu bilgilerin en çok elde edildiği yöntemdi. Çarlık yönetimi, merkezde toplanan tüm bu bilgiler ışığında bölgeyi çeşitli bahaneler öne sürerek işgal etmeye karar verdi. Bu karar doğrultusunda Ruslar bölgede sınırlarına yeni topraklar katmaya başladılar. Çarlık, Türkistan'da işgal ettiği yerleri Rusya'ya entegre etmek için Bozkır ve Türkistan Genel Valiliklerini kurdu. Fakat Türkistan coğrafyasında Rus ordularının birkaç defa işgal girişiminde bulunduğu ancak henüz işgal edemediği bazı yerler de vardı. Bu yerlerden biri, bugün Türkmenistan Cumhuriyeti'nin sınırlarında yer alan Türkmen oymaklarının yaşadığı topraklardı. "Türkmen Vahası" olarak da adlandırılan bu topraklar Türkmenlerin vatanlarını dirayetli bir şekilde savunmaları yanında zorlu doğa şartları yüzünden henüz Ruslar tarafından ele geçirilememişti. Çarlık yönetimi, Türkistan'ın işgaline yönelik yaptığı bütün askerî seferlerde ulaştırmada atları ve develeri kullanmaktaydı. Bu hayvanlar Rusların işgal faaliyetlerine katkıda bulunmuştu. Ancak Rusların haiz oldukları sefer tecrübe ve pratiği bir türlü Türkmen bölgesini işgal etmeye yetmiyordu. Nitekim Ruslar burada bazı mağlubiyetler almış ve Rusya'nın Türkistan'daki otoritesi sarsılmıştı. Çarlık yönetimi bu durumu telafi etmek ve adı geçen topraklara sahip olmak için yaptığı çalışmalar ve değerlendirme toplantıları sonrasında bazı kararlar almıştı. Bunlardan biri Cezayir'i işgal eden Fransa'nın askerî lojistik yönteminin incelenmesiydi. Rus Genelkurmayı bu karar doğrultusunda Fransız ordusunun işgal metotlarını incelemesi için Albay A. N. Kuropatkin'i Fransa'ya gönderdi. Kuropatkin'in özel görevi, Fransızların Türkistan coğrafyasıyla aynı coğrafi karaktere sahip Cezayir'i ne şekilde ve nasıl işgal ettiklerini öğrenmesiydi. Albay, Rus ajan ve diplomatların da yardımıyla, Fransızların Cezayir'i deve gücünden en üst düzeyden istifade ederek işgal ettiğini öğrenmişti. Kuropatkin elde ettiği verileri bir rapor halinde Rus Genelkurmayı'na sundu. Albay'ın raporu ve Rusların daha önceki tecrübeleri merkezde birleştirilerek Türkmen Vahası'nın işgal edilmesi için yeni ve ayrıntılı bir askerî sefer organizasyonu hazırlandı. Bunun ardından yapılan işgal faaliyetleri Rusların lehine oldu ve Türkistan coğrafyasının uçsuz bucaksız arazileri Rusların eline geçti. Rusların bölgeyi işgal etmesini kolaylaştıran birçok faktör olmakla beraber bu çalışmada sadece askerî lojistik sağlamada *develerin rolü* ele alınmıştır. Bu çalışmanın konusu bir bakıma işgalin görünmeyenlerini ortaya koymak amacıyla taşımaktadır. Literatürde Rusların işgallerinde Çarlar, generaller, komutanlar ve ordular her zaman ön plana alınarak olaylar değerlendirilmiştir. Bu yüzden bütün gelişmelerin gölgesinde kalan ve sessiz kalan bir faktör askerî ulaşımda develerin kullanımı çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Rusya, İşgal, Türkmen Vahası, Deve, Ulaşım, Askerî Lojistik, Nakliye Sistemi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir/TÜRKİYE, E-Posta: okaratas@bandirma.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7177-8547.

THE ROLE OF CAMELS AND CAMEL TRANSPORT IN THE RUSSIAN OCCUPATION OF TURKESTAN

ABSTRACT

Russia had trade relations with the Turkestan geography for a long time. However, until the 18th century, these relations had not turned into an armed struggle. The first attempt to transform this relationship into an armed struggle was the activities of the reconnaissance unit sent by Tsar Peter I (1682-1725) to recognize the region. Although these reconnaissance movements did not yield the expected results by the Tsarist administration, the acquisition of new information about the region and the establishment of garrisons in the region were the gains of the Russians. With the increasing interest of the Russians in the region, new and detailed information began to be obtained. Travel notes of Russian merchants, travelers and Russian agents who came to Turkestan were the most common method of obtaining this information. In the light of all this information gathered in the center, the tsarist administration decided to occupy the region by putting forward various excuses. In line with this decision, the Russians began to add new lands to their borders in the region. Tsarism established the Bozkır and Turkestan General Governorships in order to integrate the occupied areas in Turkestan into Russia. However, there were some places in the geography of Turkestan, where the Russian armies attempted to invade several times, but could not yet invade. One of these places was the lands inhabited by the Turkmen tribes, which are located within the borders of the Republic of Turkmenistan today. These lands, also known as the "Turkmen Oasis", had not yet been captured by the Russians due to the harsh natural conditions, as well as the shrewd defense of the Turkmens of their homeland. The Tsarist administration used horses and camels for transportation in all military campaigns against the invasion of Turkestan. These animals contributed to the occupation activities of the Russians. However, the experience and practice of the Russians was not enough to invade the Turkmen region. As a matter of fact, the Russians suffered some defeats here and Russia's authority in Turkestan was shaken. The Tsarist administration made some decisions after the studies and evaluation meetings to compensate for this situation and to own the aforementioned lands. One of them was the study of the military logistics method of France, which occupied Algeria. In line with this decision, the Russian General Staff sent Colonel A. N. Kuropatkin to France to examine the occupation methods of the French army. Kuropatkin's special task was to learn how and how the French occupied Algeria, which has the same geographical character as the geography of Turkestan. With the help of Russian agents and diplomats, the colonel learned that the French had invaded Algeria by making use of the camel power at the highest level. Kuropatkin presented the data he obtained to the Russian General Staff in a report. The Colonel's report and the previous experiences of the Russians were combined in the center and a new and detailed military expedition was prepared for the occupation of the Turkmen Oasis. After that, the occupation activities were in favor of the Russians and the vast lands of the Turkestan geography passed into the hands of the Russians. Although there are many factors that facilitate the Russian occupation of the region, only the role of camels in providing military logistics will be discussed in this study. The subject of this study, in a way, aims to reveal the invisible aspects of the occupation. In the literature, the events were evaluated by always putting the tsars, generals, commanders and armies in the occupations of the Russians. Therefore, the use of camels in military transportation, a factor that remains silent and overshadowed by all developments, is discussed in the study.

Keywords: Turkestan, Russia, Occupation, Turkmen Oasis, Camel, Transportation, Military Logistics, Transport System.

GİRİŞ

Rusya'da Çar I. Petro (1682-1725) döneminde başlayan reformlar Rusya'yı bir imparatorluk hâline getirdi. Ekonomik reformlar sayesinde Rusya'da tarım ve sanayi alanında bir atılım gerçekleşti ve I. Petro ticaret merkezleri ile sıcak denizlere ulaşma ve hâkim olma stratejisini benimsedi. Bu reformlar Rusların Türkistan bölgesine yönelik yaklaşım ve siyasetini de değiştirdi. Öte yandan Rus sanayisinin yeni hammadde kaynakları ile yeni pazarlara olan ihtiyacı neticesinde Ruslar, özellikle giderek gelişen tekstil endüstrisi için önemli bir pamuk üretim merkezi olan Türkistan'a yüzlerini çevirdiler. Rusya İmparatorluğu Türkistan'ı hem "fazla nüfus" için gelecekteki bir kolonizasyon alanı hem de İngiltere'nin Yakın ve Orta Doğu'ya yönelik yayılcı politikasına direnebilecek bir engel olarak görüyordu. Kısacası Rusya, Türkistan'ın zengin kaynaklarına sahip olmak, daha sonra oradan İran'a ve Hindistan'a ulaşmak gayesindeydi. Bu sebeplerden dolayı Rusların Türkistan'a ilgisi giderek arttı ve ilk olarak sınır bölgelerinin ayrıntılı ve sistematik bir şekilde araştırılmasına başlandı.¹ Kazak bozkırları, Ural Dağları'ndan Tanrı Dağları'na, Sibirya'dan Türkistan çöllerine kadar uzanan uçsuz bucaksız bir coğrafya XVIII. yüzyılda Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki istilaya yönelik faaliyet alanı kapsamındaydı.²

¹ Orlando Figes, *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 41-45; Hatice Kerimov, "Rus Şarkiyatçı A. L. Kun'un Gözüyle Hudayar Han Devrinde Hokand Hanlığı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 4, 2020, s. 99.

² Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 31-42; İstoria Kazakhstana (Oçerk), Deuiry, Redaktor L. İ. Drobjeva, Almatı 1993, s. 175; Peter Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal

Çar I. Petro döneminde başlayan, II. Yekaterina (1762-1796), I. Aleksandr (1801-1825), I. Nikolay (1825-1855), II. Aleksandr (1855-1881) ve III. Aleksandr (1881-1894) dönemlerinde devam eden ilmî, siyasi ve askerî faaliyetlerle bölgenin hem keşfi hem de işgali tamamlandı. Neticede Türkistan coğrafyasındaki Kazak Cüzleri (Ulu, Orta ve Küçük Cüz) ile Türkistan Hanlıkları (Buhara Emirliği, Hive ve Hokand hanlıkları) Rusların hâkimiyetine geçtiler.³ Bir taraftan bölgede işgal faaliyetlerine devam eden Çarlık yönetimi diğer taraftan da bölgede ele geçirdiği toprakları Rus devlet sistemine entegre etme çabasındaydı. Bu çabalar sömürgecilik niyetiyle yapılmaktaydı. En yalın ifadeyle sömürgecilik, yabancı bir toprağın işgalini, o toprağın işlenmesini ve oraya işgalci halktan göçmenlerin yerleşmesini içerir. Bütün bu aşamalar Türkistan coğrafyasında Çarlık yönetimi tarafından uygulandı. Avrupa’da başlayan ve daha sonra kurumsallaşan sömürgecilik sistemine Rusların da dâhil olmalarını XIX. yüzyıldaki söz konusu faaliyetleri ekseninde ele alabiliriz. Öncelikle keşif hareketlerine değinmek, Rusya’nın sömürgeci bir devlet haline gelmesini anlamamıza yardımcı olacaktır. Mesela Türkistan işgallerinin yeni başladığı dönemlerde Rusya Dışişleri Bakanı M. Gorçakov’un (1856-1882) 1864’teki beyanati Çarlık yönetiminin sömürgeci niyetini açığa çıkarır. Gorçakov beyanatında, sömürgeci tavrılarını şöyle ele verir: “Rusya’nın durumu gelişen bir devlet örgütlenmesinden yoksun göçebelerle ilişkiye giren uygar devletlerinkiyle aynıdır. Bu göçebelerin akınlarına ve yağmalamalarına set çekmek için onları hâkimiyetimiz altına almalı ve sıkıca kontrol etmeliyiz. Ama daha uzakta başkaları da var. O halde biz de daha uzağa gideriz. Bu Fransa’nın başına Afrika’da, Amerika Birleşik Devletleri’nin başına Amerika’da, İngiltere’nin başına Hindistan’da gelmişti. Sadece ihtirasımızdan değil aynı zamanda zorunluluktan ilerliyoruz.” Gorçakov’un Kafkasya ve Türkistan’a (Orta Asya) ilişkin bu açıklamaları İngiliz ve Fransız emperyalistlerin savlarının kelimesi kelimesine tekrarıdır.⁴

Rusya’nın Türkistan coğrafyasında hayata geçirdiği sömürge siyasetini Marc Ferro eserinde şu örneklerle açıklar: “Fransa’nın Üçüncü Cumhuriyet Prusya karşısında Sedan bozgununu, İmparatorluğun Avrupa politikasının iflasını ve Alsace-Lorraine bölgesinin kayıp edilmesini unutup izleri silmek için, fetihçi bir politikaya yönelir. Hansi, Çin Hindi ve Tunus’ta yürütülen fetihlerin destekçisi Jules Ferry’e gönderdiği mecazi notta bunu çok güzel anlatır. “İki çocuğumu kayıp ettim. Siz bana iki hizmetçi armağan ediyorsunuz.” Fransa’daki aynı alternatif oyun Rus İmparatorluğu’nda da sahnelenir. XIX. yüzyılda isteklerinin Orta Avrupa’da art arda iki kez reddedilmesi üzerine Çar egemenlik hırsını Kafkasya ve ardından Uzak Doğu’ya yöneltir. Kırım Savaşından sonra bu yayılmacı dönem Kafkasya’nın işgali ve pasifleştirilmesi, Taşkent (1865), Semerkant (1868), Hive ve Hokand (1876) ve nihayet Amur ve Usuri bölgesinin işgal edilmeleriyle son bulur.⁵

XX. yüzyıla girilirken Türkistan coğrafyasının büyük kısmı Ruslar tarafından işgal edilmişti. Türkistan coğrafyasının önemli bir bölümünü oluşturan Buhara ve Hive Hanlıkları iç işlerinde serbest, dışişlerinde ise Rusya’ya bağlı vassal devletler hâlindeydiler. Ruslar ele geçirdikleri toprakları Bozkır ve Türkistan Genel Valiliği olarak iki ayrı idari birim altında teşkilatlandırmıştı. Sır Derya, Semerkant, Fergana, Yedisu, Hazar ötesi eyaletleri ve bu eyaletlere bağlı şehir, ilçe ve köylerden oluşturulan idari birimler Türkistan Genel Valiliği, Akmola (Akmolinsk) ve Ceti-Tam (Semy-Semipalantisk) Bozkır Genel Valiliği çatısı altında taksim edilmişti. Türkistan coğrafyasına ait olan Turgay ve Ural bölgeleri ise Bozkır Genel Valiliği dışında bırakılarak doğrudan Rusya içişleri idaresine bağlanmıştı.⁶ Rus idari sistemine uygun olarak iki genel valiliğin merkezi Taşkent şehriydi. Valilikler; *oblast* (eyalet), *uyezd* (şehir), *volost* (ilçe/bucak), *aul/aksakallık* (köy) denilen alt idari birimlere ayrılmıştı.⁷ 1867-1917 yılları arasında Rusya’nın Türkistan topraklarında tesis etmiş olduğu eyaletlerin yönetimi bölgedeki demografik ve toplumsal durum göz önünde bulundurularak genel valiyeye bırakılmıştı. Türkistan’ın ilk genel valisi General Konstantin Petroviç Kaufman (1867-1882), son genel valisi ise Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1916-1917) oldu.⁸

Rus Devleti’nin Türkistan’a yönelik başlattığı ilk keşif girişimi de dâhil olmak üzere yapılan tüm girişimlerde hem develerden hem de rehberlerden istifade edildi. Çünkü bu ikisi olmadan uçsuz bucaksız bir bozkır hatta çöllerden oluşan Türkistan coğrafyasında başarıya ulaşmak imkânsızdı. Bu bağlamda öncelikle askerî lojistik

Taştan, İstanbul 2014, s. 168-169; Hayri Çapraz, “Çarlık Rusya’sının Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011, s. 52.

³ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014, 366-368; Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK Yayınları, Ankara 2013, 27-45; Orhan Doğan, “Rusya’nın Orta Asya’ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (18. Yüzyılın İlk Yarısı)”, *Tarih Dergisi*, S. 37, 2002, s. 77-92; Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981; Ceyhun Mammadov, *Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin ve Onun Türkmenistan’ın Fethi Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2021, s. 13-78.

⁴ Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Muna Cadden, İmge Yayınları, Ankara 2002, s. 19-41.

⁵ Ferro, *age*, s.33.

⁶ A. Ahat Andican, *Cedidizim’den Bağımsızlığa Türkistan Mücadelesi*, İstanbul 2003, s. 38.

⁷ Hatice Kerimov-İlyas Topsakal, “İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 121, 2019, s. 365-382.

⁸ Serkan Yazıcı-M. Bilal Çelik, “Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1848–1925)”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 1, 2008, s. 137-164; M. Y. Şuşkova, *Organizatsiya Upravleniya Turkestanom v Naçale XX Veka*, Dissertatsiya Na Soiskaniye Uchenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskiy Nauk, Rossiyskiy Gosudarstvennyy Gumaniternyy Universitet, Moskva, 2015, Ekler kısmı Ek 6, s. 296.

meselesine değinmek gerekir. Askerî bakımdan *lojistik*, askerî birliklerin ihtiyacı olan ulaşım, beslenme, destek, iletişim, sıhhiye gibi muharebe hizmet destek faaliyetlerini ifade eder. Askerî hareketin gerçekleştirilmesi için gerekli olan silah, mühimmat ve teçhizat temini, depolama, nakliye, dağıtım, tahliye, elden çıkarma gibi faaliyetlerin bir sistem sorumluluğu içinde istenen yerde, istenen zamanda etkin ve verimli olarak yerine getirilmesidir. Savaş gereksinimlerine yönelik lojistik sistem, kaçınılmaz olarak çeşitli askerî seferlere hizmet eden bağımsız bir yardımcı sistem oluşturmaktaydı. Bu açıdan intikal mesafesi, intikal vasıtası (hayvan, yaya, demiryolu, karayolu, hava yolu veya deniz yolu sistemi veya bunların karışımı), intikal ettirilecek askerî güç, savaş bölgesindeki risklere bağlı olarak bir askerî lojistik stratejisi belirlenirdi. Daha sonra ise askerî lojistik stratejisine uygun yöntem, vasıta veya kaynak kullanarak savaşıacak olan ordunun desteklenmesi üzerine planlama yapılırdı.⁹

Rusya askerî lojistik stratejisini uygun bir şekilde kullanabilen devletler içerisinde yer alıyordu. Çarlık yönetimi, XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyasını işgal ederken lojistik şartları ve yöntemleri iyi bir şekilde kullanmıştı. Ancak bazen yanlış ya da eksik planlama nedeniyle Türkistan'da hezimete de uğramıştı. Nitekim deniz ve demir yolundan mahrum ya da bu yollara uzak mesafelere askerî seferler yapmanın zorluğu bilinmektedir. Bu zorlukların üstesinden gelmek için askerî malzeme ve mühimmatlarla sefere katılanların ihtiyaç duyduğu tüm malların nakliyesi, nakliyede kullanılacak vasıta¹⁰ ve su kaynakları başta olmak üzere coğrafyayı iyi bilen rehber seçimi gibi aşamalar lojistik stratejisine uygun olarak planlanması gerekiyordu. Çünkü askerî seferin lojistik planlanmasında yapılacak eksik ya da yanlış hesaplamalar büyük mağlubiyetlere sebep olabilirdi.

Çarlık yönetimi Türkistan işgalinde sefer lojistiği planlamasını önceki girişimlerinden tecrübe ederek yoluna devam etmişti. Mesela Ruslar deve konvoyları oluşturmuş, deveci ve rehberler tutmuştu. Bunlara rağmen yine de Türkistan'da bazı askerî başarısızlıklar yaşamıştı. Özellikle günümüzde Türkmenistan Cumhuriyeti'nin yer aldığı toprakları kapsayan alanı Ruslar bir türlü işgal edememekteydiler. Türkistan coğrafyasındaki askerî başarısızlıklar Çarlık yönetiminin yeni arayışlara girişmesine neden olmuştur. Çarlık yönetimin bu girişimlerinden biri de kendisi gibi sömürge çalışmaları yapan ve Türkistan'la benzer coğrafyada başarı sağlayan Fransa'ya Albay A. N. Kuropatkin'in gönderilmesidir. Albay Fransa'ya askerî istihbari bilgi toplama göreviyle gönderen Çarlık yönetimi bunu resmîyette seyahat olarak göstermiştir. Kuropatkin'in asıl görevinin, Fransızların uzman oldukları bozkır ya da sahra bölgelerine askerî seferlerde deve konvoyu hazırlama başarısının sırrını öğrenmesi olduğu anlaşılmaktadır. Kuropatkin, Fransa'da edindiği bilgileri hazırladığı bir raporla Rusya Genelkurmayı'na sunmuştu. Albay söz konusu rapor dışında, Fransa'nın Cezayir'i sömürgeleştirme¹¹ aşamalarını anlatan bir eser de kaleme almıştır.

Çalışmamızın konusu Türkistan'da Rus işgalini kolaylaştıran faktörlerdir. Bu bağlamda Rusların işini kolaylaştıran çeşitli etkenler vardır. Rusların Türkistan'a gönderdikleri keşif birlikleri, ajanlar, seyyahlar ve tüccarlardan elde edilen bölge hakkındaki bilgiler bunlar içinde ilk akla gelenlerdir. Bunların yanında yine bölgenin tanınması ve sömürgeleştirilmesi için çalışma yapan çok sayıda bilim adamının yer aldığı dernekler ve kurumlar vardı.¹² Bu etkenlerin ayrı ayrı başlıklar halinde değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Bizim çalışmamızın konusu, Rusların Türkistan coğrafyasının işgalini kolaylaştıran ve literatürde işlevine pek fazla

⁹ R. Dilek Koçak, "Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askerî Gereksinimden İşletme Lojistiğine ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci", *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, C. 15, S. 58, April 2020, s. 246-248.

¹⁰ Sadık Müfit Bilge, *Elinde Çıngıl Olarak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 133.

¹¹ Fransızların Cezayir işgali için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 187-191; Selda Kayapınar, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.

¹² Hatice Kerimoğlu, O.V Maslov'un: "Rusların Orta Asya'ya Yaptıkları Seyahatler ve Keşif Gezilerine Genel Bir Bakış" adlı (1955-1971) çalışmasına dayalı olarak verdiği bilgilerde olayların dönemselsel olarak değerlendirilmesine dikkat çekmiştir. Yazıda Rusların Türkistan'a yaptığı seyahat, keşifler, bilim adamlarından söz edilmektedir: 1715-1856 yılları arasında olmak üzere İ. D. Buhgolts, A. B. Çerkasskiy, Rus doğa bilimci G. S. Karelin, etnograf ve doğa bilimci V. İ. Dal, Şarkiyatçı Nikolay ve Yakov Hanikov, A. İ. Butakov, A. İ. Makşeyev, V. V. Grigoryev, V. V. Velyaminov-Zernoy, N. Y. Buçirin, A. İ. Kojin, F. İ. Soymonov, L. L. Ladjenskiy, İ. V. Tokmaçev, V. İ. Voynoviç, E. Eyhvald, K. M. Ber, N. N. Muravyov, T. S. Burnaşev, M. S. Pospelov, F. Nazarov, N. Potanin, A. Şrenka, A. Vlangal, A. Nifantsev, A. İ. Levşin; 1856-1869 yılları arasında olmak üzere Rus Bilimler Akademisi 1857'de N. A. Severtsov ve İ. G. Borşov (Aral-Hazar Bölgesi için), 1858'de Albay N. P. İgnatyev ile birlikte P. İ. Lerha (Hive ve Buhara), A. P. Fedçenko, P. P. Semyenov-Tyan-Şanskiy; 1869-1880 yılları arasında olmak üzere 1869 yılında A. L. Kun, A. P. Fedçenko, ve eşi O. A. Fedçenko (Zarefşan Okruğu yöneticisi A. K. Abramov'un kurduğu İskenderkul keşif müfrezesine eşlik eden bilim adamları oryantalist), yerel dilleri bilen A. D. Grebenkin, maden mühendisi D. K. Minşenkov, topograf A. M. Skassi ve P. A. Aminov V. F. Oşanin, İ. V. Muşketov, A. İ. Gluhovski, A. V. Kaulbars, M. A. Terentyev, M. İ. Brodovski, N. N. Pantusov, V. P. Nalivkin, A. P. Horoşin, P. Mayev, G. A. Arandarenko; 1881-1886 yılları arasında olmak üzere A. M. Konşin, V. A. Obruçev, K. İ. Bogdanoviç, P. M. Lessar, P. P. Kulberg, G. E. Grum-Grjimaylo. Bölgede oluşturulan araştırma kurumları: Orenburg Araştırma Ekibi (1734-1744) ve başkanlarına İ. K. Kirilov sonra V. N. Tatişev, V. A. Urusov ve İ. İ. Nepluyev başkanlık etmiştir. Ekipte ayrıca tarih alanındaki çalışmalarıyla bilinen ekonomist P. İ. Rıçkov da yer almıştır. Arazi haritası hazırlanması amacıyla Coğrafya Departmanı kuruldu. Ayrıca Bilimler Akademisi ve Rus Coğrafya Derneği Türkistan'ın keşfi konusunda üyelerine yardımcı oldu. Türkistan Bölge İstatistik Komitesi (1868), Askerî Topografya Departmanı ile Kimya laboratuvarı (1869), Astronomik Gözlem Evi (1873), Taşkent'te A. P. Fedçenko tarafından Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Severler Derneği (1870), maden mühendisi A. S. Tatarinov ve coğrafyacı A. Bunyakovski'nin denetiminde kurulan Orta Asya Derneği (1871), N. N. Rayevski tarafından kurulan Rus Sanayi ve Ticaretini Geliştirme Derneği Türkistan Şubesi (1871). Hatice Kerimoğlu, "Rusların Orta Asya'ya Yaptıkları Seyahatler ve Keşif Gezilerine Genel Bir Bakış Adlı Yayın Dizisinin Dönemselleştirme Açısından Önemi, *Kitaplar İle Geçen Bir Ömür Mustafa Vedat Sönmez'e Armağan Kitap ve Kütüphane*, Edt. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu ve Sezai Balcı, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s. 441-451.

değünilmeyen askerî lojistik aygıtlarından *develer*, *deveciler* ve *rehberlerin* rolüdür. Çalışmanın coğrafi sınırı ise Türkistan'da Rus işgalinin son safhasında yer alan Türkmen Vahasıdır.

Çalışmanın en önemli kaynakları Çarlık tarafından Türkistan uzmanı olarak görülen, entelektüel ve askerî bir figür olarak kayıtlarda yer alan A. N. Kuropatkin'in "*Generelnago Ştaba Kapitän Kuropatkin, Aljiriya, tipografiya V. A. Poletiki (liteynaya, No:42)*, Saint-Peterburg, 1877" ve "*Zavoevaniye Turkmennii: Pohod V Ahal-Teke V 1880-1881 gg. Soçerkom Voennih Deystviy V Sredney Aziis 1839 po 1881 g. SPb.*, 1899"¹³ isimli konumuzla ilgili iki eseri ile konu hakkındaki literatürdür.

1. Türkistan'da Deve Kullanımı

Türkistan coğrafyasına attan sonra hayati öneme sahip en önemli hayvanlardan biri de devedir. Türkler ticaret, göç, seyahat, yük taşımacılığı, tarım, kurbanlık, binek ve askerî amaçlarla kullandıkları devenin eti, yağı, derisi, sütü, idrarı, kemiği, dışkısı ve tüyünden faydalanmışlardır. Türkistan'ın toplumsal ve kültür hayatındaki göçebe, konargöçer ve yerleşik yaşam deve kullanımını zorunlu kılmış ve buna bağlı olarak halk kültüründe deve ve bakımıyla ilgili geniş bir literatür oluşmuştur. Mesela Türkmenler deve sözcüğü karşılığında *düye* kullanırken, deve türlerini de farklı adlarla isimlendirirler. Türkmen Türkçesinde dişi deve *maya*, erkek deve (iki hörgüçlü) *buğra*, deve yavrusu *köşek* olarak ifade edilir. Bunlar dışında Türkmen boyları arasında deveyle alakalı şu adlara da rastlanır: *İnen*, *duluç*, *hörele*, *atan*, *lök*, *göhört*, *heşdek*, *taylak*, *çetir*, *arvana*, *coñkülöçöker*, *ayrı*. Türkmenler arasında kullanılan bu deve isimlerinde hayvanın yaşı, cinsi, süt verme durumu ve hörgüç sayısı önemli rol oynar. Türkmenlere komşu Türk boylarından Kazaklar deveyi *tüye*, tek hörgüçlü deveyi *nar*, deve yavrusunu *bota*, deve sütünü *şubat* veya *qımıran* olarak adlandırır. Kırgızca deve *töö* olarak isimlendirilir. Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlarda ise deve *töge*, erkek deve *boğra*, tek hörgüçlü deve *nar*, iki hörgüçlü deve *ayrı*, deve yavrusu *bota* olarak adlandırılır.¹⁴ Ayrıca Türk oymakları arasında deve ongun kabul edilen hayvanlar arasındadır. İslamiyet'in kabulünden önceki ve sonraki dönemlerde hayvan ata veya hayvan ana motifine tesadüf edilmektedir. Devenin hayvan ata olarak benimsenmesinde Türk oymakları ile hükümdar ve hükümdar sülalesinin menşeleriyle ilgili olan efsaneler etkili olmuştur.¹⁵

Türkistan gibi karasal iklimin hâkim olduğu bölgelerde uzak mesafeler arasındaki taşımacılığa uygun yapısıyla deve çöllerde yaşayan göçebeler¹⁶ için hayati bir öneme sahiptir. Bunun için Araplar arasında büyük bir değer taşımakta olan deve *sefînetü's-sahrâ* (= çöl gemisi) adıyla da anılmaktadır.¹⁷ Araplar kadar olmamakla birlikte Türkler de deve yetiştirmiş ve özellikle taşımacılıkta daha çok kendi bölgelerinde yaşayan çift hörgüçlü deveden faydalanmışlardır. Bilhassa Orta Çağ'da İpek yolu üzerinde bulunan Türk ülkeleri deve kervanlarının devamlı gelip geçtiği yerler haline gelmiştir.¹⁸ Gök Türk döneminde kaya yazılarında çift hörgüçlü develerin resimleri çizilmiştir. Ayrıca Uygur duvar resimlerinde develer ve taşıdıkları yükler resmedilmiştir.¹⁹ Bu ve benzeri çizimler devenin Türkistan'daki önemini gösteren izlerdir.

Devenin yüke, soğuk ve sığağa, açlık ve susuzluğa uzun müddet tahammül etmesi onun tercih edilmesine sebep olmuştur. Fakat hastalandığı, yaralandığı zaman iyileşmeleri zordur, bu sebeple özel bir bakıma ihtiyaçları vardır. Sefere çıkılmadan ve sırtına yük vurulmadan önce sineklerin rahatsız edip yükünü atmasına sebep olmaması için arkalarına ve yaralanmaması için kolanların geldiği yerlere *püse* denilen katranla karıştırılmış yağ sürülür. Yiyecek olarak ot ve dikenin yanında *lop* denilen kepekli ve tuzlu bir hamur verilir. Develer genelde uysal ve hassas hayvanlardır; üzüntüsünü ve sevincini belli ederler ve müzikten çok hoşlanırlar.²⁰ Anlaşılabacağı üzere Türklerin pek çok işlerde kullandıkları ve göçebe yaşamın çok önemli bir figürü olan devenin bakımı ayrı bir uzmanlık gerektirmektedir. Bu yüzden deve sürücüsü, deve çobanı ve deve bakıcısı gibi isimlerle anılan bir meslekî zümre (*deveci*) meydana gelmiştir.²¹ Bahaeddin Ögel de eserinde, Türkistan'da deve terbiyesinin bir meslek haline geldiğini anlatır. Ögel, Türklerde *sarvan* kavramının deveci ve deve güdücüsü olduğu kadar,

¹³ A. N. Kuropatkin'in bu eseri Ceyhun Mammadov tarafından *Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin ve Onun Türkmenistan'ın Fethi Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, isminde yüksek lisans tezi olarak Türkçeye aktarılmıştır.

¹⁴ Ahmet Gökçimen, "Türkmen Kültüründe Deve ve Develerin Piri Veyis Baba", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 80, Kış 2016, s. 220; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Deve", *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, s. 222-225; Richard W. Bulliet, *The Camel and The Wheel*, Columbia University Press, New York 1990, s. 145, 238; Ali Osman Solmaz, "Söz Varlığımızda Deve", *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 247-261; Soner Sağlam, "Türkmen Şiirinde Kahramanlık ve Mertlik Sembolü Deve", *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 350.

¹⁵ Mehmet Alptekin, "Türk Mitolojisinde Hayvan Sembolizmi Çerçevesinde "Deve", *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2021, s. 243; Sağlam, *agm*, s. 348.

¹⁶ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989, s. 48.

¹⁷ Önkâl- Bozkurt, *agm*, s. 222.

¹⁸ Önkâl- Bozkurt, *agm*, s. 224; İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 28, S. 1, Ocak 1973, s. 181-190; Bulliet, *age*, s. 153, 208.

¹⁹ Ögel, *age*, s. 120, 336.

²⁰ Önkâl- Bozkurt, *agm*, s. 226.

²¹ Mustafa Arslan, "Türkmen Goroğlu Destanında Deve", *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s. 204; Braudel, *age*, s. 49.

kervancı ve kervanbaşı anlayışlarını da karşıladığını, Dede Korkut kitabında ise bu kavramın deve çobanı karşılığında kullanıldığını söylemektedir.²²

Türkistan coğrafyasında oldukça önemli bir yere sahip olan develere ait sayımlar Rus idaresindeki eyaletlerde yapılmıştır. 1872 yılında basılan Türkistan külliyatındaki (*sbornik*) verilere göre Yedisu eyaletinde 82.809,²³ Sır Derya eyaletinde ise 219.500²⁴ deve vardı. Tabii bu sayılar sadece Türkistan'ın işgale uğrayan iki yerleşimine aittir. Bunların dışında Kuropatkin *Türkmenya'nın İşgali* adlı eserinde bölgedeki hayvanlar hakkında şu bilgileri verir:

Tüm Türkmen köylerinde toplam 70.000 deve, 25.000 Türkmen atı, 50.000 inek ve 900.000 koyun vardı. Aynı zamanda Mangışlak'ta hayatlarını sürdüren Kırgızlarda 50.000 deve, 45.000 Kırgız atı ve 450.000 koyun vardı. Bize (Ruslara) ait olan Asya arazilerinde toplam deve sayısı 400.000, değeri ise 17.000.000 rubleydi. Ama bu sahip olduğumuz develer Orenburg'dan Omsk'a kadar ve Sır Derya ile Amu Derya arasında olan büyük arazide dağınık bir şekildeydi."²⁵

2. Çarlık Rusya'sının Türkmen Vahasına Yönelik İşgal Faaliyetleri

Rusların Türkistan coğrafyasına yönelik bazı işgal girişimleri arzulanan neticeyi vermiyordu. Bunun sebeplerini iklim, suyun azlığı, bozkırın kuraklığı, dayanıklı nakil hayvanları ve vasıtalarının seçilmemesi ve mesafenin uzaklığı gibi konularda lojistik planlama hataları olarak sıralamak mümkündür. Bu hatalar Rus ordularının mağlup olmasına ya da geri çekilmesine neden olmaktadır. Rus ordularının söz konusu coğrafyada, 1717 yılında Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in Hive'ye düzenlediği²⁶ keşif amaçlı seferle 1839 yılında Hive'ye yönelik girişimleri bu başarısızlıklara örnektir.

Çarlık idaresi Hive yönünde 1840 yılı baharında bir sefer organizasyonu planlamıştı. Seferin komutanı General Vasiliy Alekseyeviç Perovski (1794-1857) lojistik planlamasında, askerlerin bütün ihtiyaçları dışında, nakliyyede kullanılacak develerin temini, rehberlerin kiralınması, Kırgız ve Türkmen rehberlere verilecek hediyelerle diğer giderleri de hesaplamıştı. Ama Perovski ani bir kararla sefer tarihini 1839 Kasım ayına çekti. Bu karar değişikliği planlamadaki ilk hataydı. Seferde kullanılmak üzere alınması düşünülen 12.000 devenin yerine 9.500 devenin sahipleriyle beraber kiralınması²⁷ bir diğer hata oldu. Çünkü Ruslar Türkistan'a yönelik yaptığı askerî seferlerde sadece Türklerle değil ayrıca doğa koşullarıyla da mücadele ediyorlardı. Kumlu bozkır yolları, çöller, su kaynaklarının azlığı, hatta pek çok yerde yokluğu, sefere götürülen hayvanların beslenmesi, askerî erzak ve mühimmatın nakliyesi, hava sıcaklığının çok yüksek ya da çok düşük olması gibi zorluklar Rus ordusunu yavaşlatan faktörlerdi. Bu faktörlerin iyi hesaplanmaması askerler, develer ve diğer binlerce hayvanın ölümüne neden olmuş ve artan kayıplar seferin seyrini değiştirmişti. Perovski'in seferin lojistik planlamasındaki hataları Rus ordusunun geri çekilmesi sonucunu doğurmuştu. Nitekim doğa koşulları ve diğer sebepler sonucunda Ak Bulak civarına gelen 5.200 deveden ancak 2.500'ü yola devam edebilmişti. Daha düşmanla karşılaşmadan verilen kayıplar Hive yolunun neredeyse yarısını kat eden Perovski ve askerlerini geri döndürmüştü. Sefer sonucunda 2 Haziran'da Orenburg'a ulaşan Rus ordusunun kaybı 1.000 asker ve 9.000 deveydi. Kuropatkin bu seferin başarısızlığını kış şartlarına, develerin yiyecek sıkıntısına, yakacak ve diğer eksikliklere bağlamıştır. Grodekov ise seferin mağlubiyetle sonuçlanmasının en önemli nedeni olarak develerin ölmesini göstermiştir.²⁸ Şunu da ilave etmek gerekir ki tek yetkili olan Perovski'in develerin bakımı ve beslenmesinden sorumlu Kazak devcilerin iklim şartları nedeniyle geri dönme teklifini kabul etmemesi de Rus kayıplarını arttırmıştır. General bu tekliften bir ay sonra geri dönmek zorunda kalmış ama artık iş işten geçmiştir.²⁹

Rus Genelkurmayı 1873 yılında Hive Hanlığı'na yapılan askerî harekatta, önceki başarısız girişimlerden edinilen tecrübeleri de göz önünde bulundurarak daha özenli hazırlık yaptı. Bölgeye Kafkasya, Türkistan Genel

²² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I Türklerde Köy ve Şehir (Gök-Türklerden Osmanlılara)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 377; Ebülğazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kültürü*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974, s. 95.

²³ *Russkiy turkestan sbornik, izdany popovodu politekhniceskoy vistavki, vıpusk perviy, geografiya i statistika, o fabrikah i zavodah v semireçenskoy oblasti (v sesvedeniya pomeşenny v etoyablits, otnostyatsa k 1869 godu)*, 1872, s. 44.

²⁴ *Russkiy turkestan sbornik, izdany popovodu politekhniceskoy vistavki, vıpusk perviy, geografiya i statistika, o cıslen nostiskota v sıdarınskoy oblasti*, 1872, s. 14.

²⁵ Mammadov, *agt*, s. 94-116.

²⁶ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s. 46; Şavrov Nikolay Aleksandroviç, *Put'v Centralmuyu Asiyu Ponapravleniyu Kazannomu Petrom Velikim*, Saint-Peterburg 1871, s. 1; Ziyayev, *age*, s. 31-42; Çapraz, *agm*, s. 52; Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 1, 2018, s. 93-111.

²⁷ Grodekov eserinde 1839'daki develer hakkındaki bilgi ile Kuropatkin'in verdiği bilgiler arasında fark vardır. Eserde; "11.500 deve ve 2.300 Kırgız devci Geys tarafından hazırlandı. Her deve için hazineden 36 ruble verildi." bilgisi yer almaktadır. N. İ. Grodekov, *Türkmeni V Voyna Pohod Skobeleva 1880-1881 gg., Tom Perviy*, Saint-Peterburg, 1883, s. 201-203; Mammadov, *agt*, s. 16-17.

²⁸ Grodekov, *age*, s. 203.

²⁹ Alexander Morrison, "Camels and Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 57, No. 4, 2014, s. 461-462; Murat Özkan, "İklimle Savaş: Perovski'in Hive Seferi (1839-1840)", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, Edt. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik, C. 1, Nobel Yayınları, Ankara 2020, s. 261-266; Mammadov, *agt*, s. 18; Ziyayev, *age*, s. 63.

Valiliği ve Orenburg bölgelerinden 13.000 askerle birlikte 4.550 at ve 19.900 deve sevk edildi. Türkistan Genel Valiliğinden temin edilen develerin 5.770'i askerî birliklerle beraber önden, 4.430'u ise ordunun malzeme ve ihtiyaç maddelerini taşıyan araçlarla birlikte arkadan hareket edecekti. Aynı şekilde Orenburg'tan temin edilen develerden 4.700'ü askerî birliklerle önden, 1.000 deve ise diğer araç konvoyuyla arkadan hareket edecekti. Yolların kumlu ve dik vadilerin olması askerî konvoyun ilerlemesini güçleştirmekte ve kayıplara sebep olmaktadır. Bu nedenle daha savaş alanına ulaşılmadan 2.100 deve telef olmuştur. Ölen develerin yerine hemen 880 deve takviyesi yapılmıştır. Hem yük hayvanı takviyesi hem de diğer takviyeler Rusların bu defa askerî lojistik planlamasının başarısını göstermektedir. Başarının ödülü ise 1873 yılında Hive Hanlığı'nın vassal bir devlet haline getirilmesi idi.³⁰

Çarlık yönetimi, Hive Hanlığı'nı bünyesine almasına rağmen bu hanlığın hâkimiyeti altındaki tüm topraklarda henüz söz sahibi değildi. Çünkü Türkmenler bu toprakların kontrolünü ellerinde tutmaktaydılar. Ayrıca Hive Hanlığı'nın Rusya'ya tabi bir devlet haline getirilmesi Teke ve Yomud gibi Türkmen oymaklarını bağlamamakta ve adı geçen Türkmen oymaklarının bu tavırları Rusların tüm Türkistan'daki otoritesini sarsmaktaydı. Ancak Rus orduları bazı çekincelerinden dolayı 1873-1877 yılları arasında Türkmen bölgesine yönelik askerî yürüyüşlere girişmediler. Buna karşılık Teke Türkmenlerinin Rus denetimindeki sahalara yönelik faaliyetleri Rusları yeniden harekete geçirdi. Ruslar güçlü bir direnişle karşılaşmadan Türkmen bölgesinin girişinde yer alan Kızıl-Avrat'ı (1877) ele geçirdiler. Bununla yetinmeyen Ruslar harekât sahasını daha da genişleterek Teke Türkmenlerini tamamen etkisiz hâle getirmeye koyuldular. Bu sefer için 1.900 deveyle birlikte 1.820 asker yola çıktı.³¹ Teke Türkmenleri bu birliğe saldırdılar. Rus birliğinin beklediği lojistik destek gelmeyince birlik geri çekilmek zorunda kaldı. Türkmenler bu durumu kendi lehlerine zafer olarak yazdılar. Ardından 1878 yılında yine Rus birliklerinin Çata ve Bendesen'e yönelik faaliyetlerini Teke Türkmenleri engelledi. Hatta Teke Türkmenleri bu birlikleri Rus sınırlarına kadar takip etmek suretiyle etki alanlarını daha ileriye taşıdılar.³² Bu gelişmeler Teke Türkmenlerini cesaretlendirmiş, Rusları ise çok kızdırmıştı. Üstelik Türkmenlerin Ruslar karşısındaki güçlü savunması İran ve Türkistan'da da Rus otoritesine darbe vurmuştu. Türkmenlerin hâkimiyetleri altındaki toprakları Ruslara teslim etmemesi Türkistan'da Türkmenlere haklı bir şekilde yenilmezlik statüsü kazandırmıştı.

Ruslar, Türkmenler karşısında kaybettikleri saygınlıklarını düzeltmek, uğradıkları mağlubiyetlerin intikamını almak, bölgede sarsılan otoritesini tekrar sağlamak, Hazar Denizi'yle olan bağlantıya sahip olmak ve geriye kalan bozkır topraklarını kendi sınırlarına dâhil etmek amacıyla 1879 yılında yeni bir sefere giriştiler.³³ Ruslar bu seferin amacını Göktepe bölgesini işgal etmek olarak belirlediler. Operasyonda Ahal-Teke'den daha ilerisine yani Merv sahasına geçilmeyecekti. Aynı şekilde yeni bir sorun çıkarmamak adına İran sınırları ihlal edilmeyecekti. İran topraklarının sadece gıda ve ulaşım araçlarının temin edilmesi için kullanılması kararı alındı. Bu seferin komutanlığına 1. Kafkasya Kolordusu'ndan General İvan Davidoviç Lazarev getirildi. Lazarev'in 14 Ağustos 1879 tarihinde Çata'da ölmesi üzerine yerine Tümgeneral Nikolay Pavloviç Lomakin atandı.³⁴ Rus birliği Hacakala ve Bendesen'e ulaştığında ulaşım vasıtalarının eksik olması yüzünden saldırı birliğinin sayısı daha da azaltıldı. Tüm birliğin nakliyesi 2.350 deveyle yapılmaktaydı.³⁵ Lazarev komutanlığı sırasında tedarik edilen develerin bir kısmı 75-125 ruble arasında bedelle satın alınırken diğer kısmı ise aylık 15 rubleden kiralanmıştı.³⁶ Bu saldırı girişiminde Rusların 7 subay ve 178 askeri ölmüş, 20 subay ve 248 askeri ise yaralanmıştı. Ölen ve yaralanan askerlerin silahlarının büyük kısmı Türkmenlerin eline geçmişti (Bu silahlar 1880-1881 yılında Ruslara karşı kullanılacaktı). Saldırı gününün gecesinde Rus birlikleri bir araya toplandılar ve ertesi sabah geri çekilme başladı. Rusların yeterli erzak ve mühimmatla, ulaşım vasıtalarını operasyon bölgesine götürememesi seferin başarısız olmasını kaçınılmaz hale getirmişti.³⁷ Kuropatkin bu seferi şöyle tasvir eder: *"Bu seferin tüm manzarası başarısız bir saldırı tablosunu oluşturuyordu."*³⁸

Rus askerlerinin Türkmenler karşısındaki başarısızlığı Rusların Türkistan'da otoritesini bir defa daha sarsmıştı. Bu gelişme üzerine Ruslara tabi olan Buhara ve Hive Hanlıklarında Ruslardan kurtulma fikri canlanmaya başlamıştı. Türkistan halkının bu duyguları yaşadığı sıralarda Ruslar da Türkmen Vahası'na kalıcı

³⁰ Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 140; Mammadov, *agt*, s. 41-77; Ziyayev eserinde 1873 yılında Hive Hanlığına karşı saldırıya geçen Rus ordusunun genel sayısını şöyle verir: 54 bölük, 25 100'lü birlik, 20 Havan birliği, 13.100 asker, 4.600 at ve 20.000 deve. Ziyayev, *age*, s. 278; Ron Sela, "Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katliamı", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 265-276.

³¹ Grodekov, *age*, s. 125.

³² Mammadov, *agt*, s. 99-104.

³³ B. A. Tugan Mürze Baranovskiy, *Türkistan'ın İşgal Sürecinde Ruslar Ahalteke'de*, (akt. Yusuf Akgül-Cebbar Göklenov), Bengü Yayınları, Ankara 2021, s. 9-18.

³⁴ Laurence Pete Morris, "Türkmenlerin İtaat Altına Alınışı", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 248; Baranovskiy, *age*, s. 55.

³⁵ Grodekov, *age*, s. 147.

³⁶ Baranovskiy, *age*, s. 22-23.

³⁷ Baranovskiy, *age*, s. 160-174.

³⁸ Bulliet, *age*, s. 255-258; Özkan, *age*, s. 174. Mammadov, *agt*, s. 104.

olarak sahip olmayı planlıyorlardı. Çünkü Rusların karşı saldırıda bulunmadığı her gün Türkmenler daha da cesaretleniyordu.

3. Rus İşgaline Dış Yardım: Fransız Deve Nakliye Sistemi

Türkmen Vahası, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Mangışlak yarımadası, kuzeydoğuda ise Buhara ve Hive Hanlıkları ile sınırlı olan geniş bir coğrafyayı kapsar. Türkmen bölgesinin kuzeyinde bulunan Hazar ve Aral Denizleri arasında Üst Yurt Çölü uzanıyordu. Bu çölün güneydoğusunda İran'ı Türkmen bölgesinden ayıran Kant Dağları'nın güney kısmı yer almaktaydı. Bu dağ sırtı yüzeyleri çok sayıda küçük akarsularla kaplı olup, bu akarsular çöllerle kaplı bölgede Ahal Teke denilen yaşamaya elverişli ve verimli bir vadi oluşturmaktaydı. İşte çöllerle kaplı bu geniş topraklar ve burada yaşayan Türkmen oymakları Rus yayılmasının hedefindeydi. Vahada kendilerine ait tarım arazileri, üzüm bağları, sürüleri ve su kuyuları olan 27 farklı Ahal Teke boyu yaşıyordu. Dengil Tepe adlı bir kaleye sahip muhkem bir mevkiye olan Göktepe ve Aşkabat, Teke Vahasında bulunan şehirlerin en büyükleri idi. Ahal Teke Vahası'nın yanında diğer bir Türkmen yerleşim yeri olan Merv Vahası yer almaktaydı.³⁹

Ruslar söz konusu vahaya yönelik 40 yıl boyunca yaptıkları işgal girişimlerden istedikleri sonucu alamamışlardı.⁴⁰ Türkmenler topraklarını tüm güçleriyle savunmuş ve Rus ordularının ilerleyişini durdurmuştu. Bunun sebeplerini şöyle açıklamak mümkündür: Coğrafyanın avantaj ve dezavantajları, iklim, su azlığı, uygun nakliye ve binek vasıtaları, rehber ve donanım seçimindeki hatalar, hedef noktasındaki gücün iyi etüt edilmemesi. Çarlık idaresi, Türkmen Vahasına yapılan işgal girişimlerinden beklediği sonucu alamayınca Türkistan'da işgal ettiği diğer yerlerin de elden çıkacağını biliyordu. Bu da Rusya tarafından kabul edilebilecek bir durum değildi. Bu yüzden Rus Genelkurmayı'nda bir türlü elde edilemeyen vahanın en kısa sürede Rus hâkimiyetine alınmasına yönelik değerlendirmeler yapılmaktaydı. Rus Genelkurmayı bu değerlendirmeler sonucunda bazı kararlar almış ve durumu lehine çevirmek için strateji değişikliğine gitmişti. Değişikliğin ilk adımı tecrübeli bir devletin sistemini inceleme ve öğrenmeye yönelik girişimdi. Bunun için Türkmen Vahası ile aynı doğa koşullarına sahip Cezayir'i işgal eden Fransız ordusunun askerî sefer başarısı mercek altına alınmıştı. İkinci adım ise hem önceki tecrübelerin hem de Fransa örneğinden edinilecek pratiğin birleştirilmesiyle söz konusu vahada kesin zafere ulaşmaktı.

Rus Genelkurmayı'ndan General Vasily Alekseyeviç Perovskiy'in 1835 yılında Çar I. Nikolay'a gönderdiği mektuptaki; "*Fransa, Cezayir'i ele geçirmek için milyonlarca frank harcadı. Ancak bütçesini kesintisiz olarak birkaç katına çıkaran bir memlekete sahip oldu*"⁴¹ sözleri Rusların Fransız ordusunun sömürge çalışmalarını en başından beri yakından takip ettiğini anlatır. Rusya Genelkurmay Başkanı Fyodor Logginoviç Geyden'in, Türkistan coğrafyasını yakından tanıyan Albay A.N. Kuropatkin'i Fransa'nın Cezayir işgalindeki sistemini araştırması için görevlendirmesi işte bu takibin bir sonucuydu. Albay'ın askerlik mesleğine Türkistan'da başlaması ve bölgenin işgal faaliyetlerinde rol almasının yanında Türkistan ve Cezayir'in hem coğrafik karakter hem de toplumsal yaşamdaki benzerlikleri bu görevlendirmeyi isabetli kılmaktaydı. Kuropatkin'in esas görevi Fransız ordusunun Cezayir işgalinde kullandığı askerî sefer lojistiği hakkında istihbari bilgi toplamaya yönelikti.⁴²

Kuropatkin Haziran 1874'te Paris'e geldiğinde hemen işe koyuldu. Fransa'daki Rus istihbaratçı Lev Aleksandroviç Frederiks'ten Fransız ordusunun koloni birliklerinin özellikleri ve Cezayir'deki durumu hakkında ayrıntılı bilgiler aldı.⁴³ Meydiye (Medea) şehri Arap bürosu tarih kısmında ulaştığı bilgileri, Laguat şehrinde araştırmalar yapan bir subaydan aldığı bilgileri Albay'ın bilgi kaynakları arasında sayabiliriz. Anılan kaynaklar dışında Fransızların Cezayir'deki sefer lojistiğinde deve nakliyatı kullanımına dair başka bir bilgiye ulaşamadığını da Albay söylemektedir.⁴⁴

Kuropatkin yaptığı incelemelerde elde ettiği tüm bilgileri birleştirerek askerî sefer lojistiğinde deve vasıtasıyla elde edilen kazanımlara dair raporunu Genelkurmay'a sundu.⁴⁵ Söz konusu raporla Fransızların uyguladıkları düzenli deve nakil sisteminin Türkistan'ın işgalinde de kullanılmasına yönelik teklifte bulundu. Ayrıca Kuropatkin, *Cezayir* ismindeki eseri vasıtasıyla Rus kamuoyunu sömürge ordusunda develerin rolünden haberdar etti. Kuropatkin eserinde, Fransa'nın 1854-1874 yılları arasında Cezayir'de sömürge faaliyetlerinde deve konvoyunun işlevine şöyle değinmiştir: "*Burada (Cezayir'de) deve konvoy sitemini gözlemlediğimde şunu söyleyebilirim, bizde (Rusya'da) Türkistan'da teşkil edilen deve konvoyundaki develer daha itaatkârdır ve burada gördüğüm sistem bizim için de uygundur.*" Kuropatkin araştırmaları sırasında, çöl ve benzeri doğal şartlara sahip bir coğrafyada işgalin başarısının adeta anahtarı rolünü oynayan deve konvoyunun oluşturulması olduğunun

³⁹ Morris, *agm*, s. 225-226; Özkan, *age*, s. 192.

⁴⁰ Grodekov, *age*, s. 170.

⁴¹ Ziyayev, *age*, s. 62.

⁴² Andrey Şavaev, *Kuropatkin: Sudba Obolganogo Generala, U Nikitsik Vorot*, Moskva 2019, s. 49-50; Ömer Karataş, *Türkistan Son Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Günlükleri: Devrim Günlerinde Türkistan (1916-1917)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 3-15; Morrison, *agm*, s. 477; Bulliet, *age*, s. 239-240.

⁴³ Şavaev, *age*, s. 49-50.

⁴⁴ Generelnago Ştaba Kapitan Kuropatkin, *Aljiriya*, Tipografiya V. A. Poletiki (Liteynaya, No:42), Saint-Peterburg 1877, s. 285.

⁴⁵ Yazıcı-Çelik, *agm*, s. 234.

tespitini yapar. Önce Cezayir'deki develerin fiziksel özellikleri, sevkiyatı, taşıma kapasitesi, bozkır (çöl) şartlarına uyumu, hastalıkları, askerî sefer sırasında bakımı, deve konvoyunun hangi bölümlere ayrılacağı, bozkırda devenin diğer nakliye vasıtalarından üstünlükleri gibi konularına değinir. Sonra ise çöl şartlarında deve nakliyesinin katır ve at nakliyesine göre avantajlarını şu örnekle açıklar:

“Katır ve atlar develere nazaran sık acıkmaktadır. Bu da bozkır şartlarında yılın büyük kısmında otlakların ve suyun yetersiz olması göz önüne alındığında sefer sırasında hayvanlar için ayrıca ot ve su bulundurmaya gerektirir. Bu yönüyle çöl şartlarında katır ve atın nakliye işlerinde kullanımı uygun değildir. Bozkırda develerin katır ve ata nazaran kendilerine yiyecek bulabilmesi, develerin suya ve yiyeceğe daha dayanıklı olması nedeniyle fazladan ot ve su taşınmasına gerek yoktur. Bu yüzden deveyle daha fazla yükün taşınacağı, develerin yük taşıma kapasitesinin katır ve atın taşıyacağından daha fazla olduğu açıktır. Ayrıca develerin yüklenmesi ve yükün indirilmesi işlemi at ve katıra göre daha hızlı olmaktadır. Bozkır şartlarında sefer sırasında askerî malzeme, askerlerin yeme, içme, giyim, barınma gibi diğer lüzumlu malzemelerinin taşınmasında deve nakliyesi katır ve at nakliyesine göre daha avantajlıdır.”

Fransız ordusunun başarı yöntemini anlayan Kuropatkin, Fransızların nakliye işinde deveyi tercih etmesini şu sözlerle önerir: “*Türkistan'da da bunu yapmalıyız.*”⁴⁶

Fransa'nın Cezayir'in işgali esnasında iklim şartlarını göz önüne alarak çöl sahasında kurulan garnizonlarla, garnizonlar arasındaki malzeme nakliyesindeki düşük maliyetle oluşturulan sistem Albay'ın ikinci tespitidir. Bu tespitini iki farklı şekilde oluşturulan deve taşımacılığı üzerinden anlatır. Bunlardan birincisi satın alma, ikincisi ise kiralama yoluyla oluşturulan deve taşımacılığı sistemidir. Kuropatkin Fransızların Lahuta şehrinin işgalinde kullandıkları kiralama usulüyle oluşturduğu deve konvoy sistemini şöyle açıklar:

a. Develer kiralanır. Kiralama deve sahibine garanti verilmesiyle bir sözleşmeye bağlanır. Böylece devesini kiraya veren kişi rahatsız olmayacaktır.

b. Devenin yanı sıra ücretli deveci tutulmalıdır. Devecilerin gönüllü ve sadık olmaları şarttır. Eğer onlar zorla tutulursa ya ilk fırsatta kaçarlar ya da sefer sırasında herhangi bir saldırıda düşman tarafına geçebilirler. Bu yüzden gönüllü ve sadık olmayanlar seferde hem fayda sağlamaz hem de engel olurlar.

c. Fransızların ihtiyaçları için talep ettikleri develer Araplar üzerindeki en ağır malî yüküdür.

d. Develerin Arap halktan zorla alınması güçsüz, hasta ve işe yaramaz yaşlı develerin verilmesine neden oluyor. Ama develer ücret karşılığında kiralanırsa en kullanışlı develer alınır.

e. Kiralama sisteminin başarısı konvooya güçlü ve kullanışlı develerin alınmasına bağlıdır. Bu durum çok önemlidir.

f. Fransızların işgal faaliyetleri sırasında yerli halk develerin fiyatını artırmıştır. 1850-1874 yılları arasında bir devenin fiyatı 100 franktan 250 franka, günlük kiralama bedeli ise 1,5 franktan 3 franka kadar çıkmıştır.

g. Satın alınan deve 250 frank, kiralanın deve günlük 3 frank. Aradaki farka bakıldığında bu kadar masrafa gerek yoktur. Bu yüzden üç aylık bir seferde kullanılacak develerin temel ihtiyaçlarının aynı olduğu göz önünde bulundursak develerin kiralanması daha ekonomik olacaktır.⁴⁷

Kuropatkin satın alma yoluyla oluşturulan sistemin zararlarını 1854 yılında Fransızların Cezayir işgali sırasındaki tecrübelerinden aktarır. Develerin bedeli, develerin bakımı ve konvoyu muhafaza edenlerin yüksek miktardaki maaşlarını gereksiz bulur. Ardından sefer sırasında ölen develerin yerine deve takviyesi yapılması sonucu ortaya çıkan yeni maliyete değinir. Kuropatkin satın alınan iki devenin ölümü sonrası ortaya çıkan zararın 200 frank olduğu ama deve kiralanmasıyla zararın daha az olacağını söyler. Bu yüzden bütçede yeni açık istemeyen Fransız idarecilerin Arap kabilelerinden deve kiralama yoluna gittiğini anlatır. Ayrıca kiralanın develerin bakımının ücret karşılığı kiralanın devecilerin sorumluluğuna verildiğini belirtir. Mesela 1855 yılındaki seferler sırasında hem develerin hem de deve konvoyuyla beraber bir koyun sürüsünün bakım görevi çobanlara verilmiş

⁴⁶ Kuropatkin, *age*, s. 204-205, 286.

⁴⁷ Albay Kuropatkin, Fransızların Laguat şehrinin işgal başarısında deve lojistiğinin nasıl bir anahtar rol oynadığına dikkat çeker. Ardından kiralama sistemi nedeniyle alınan develerin organize edilmesindeki personel seçimleri, görev tanımları ve maaş ile alınan ek ödemeler hakkında bilgi verir. Öncelikle konvoy şefi, şef yardımcısı, nişancı (muhafız), deve çobanı gibi personel seçimine ve görev taksimine değinir. Personel maaş ve diğer giderlerini şöyle açıklar: “*Sıradan bir yerli hizmetlinin (Arap kabilelerinden) aylık masrafı: maaş, mutfak masrafı ve ikramiye gibi eline geçen ek ücretlerle beraber toplam 2,660 frank 85 sent (665 ruble). Bunlara ek olarak iki atı için günlük 5 kilogram yem 4 kilogram saman alırlar. Konvoyun başına verilen bir Fransız teğmenin maaşı, ayda iki kez gelir ve şefin konvoy hakkında bilgi alırdı, yıllık 600 frank maaş ve büro masrafları için 400 frank harcanırdı. 12 yerli hizmetli tarafından develerin olatılması, toplanması temizliği ve diğer işleri yapıldı. Bu görevliler deve konvoyunda sürekli olarak görevli olan çobanlarla aynı haklara sahipti. Bu 12 kişinin yem, gıda ve giyecek giderleri için günlük 1 frank 94 sent yıllık olarak 708 frank 10 sent (177 ruble) ödenirdi. Atları için de 5 kilogram yem 4 kilogram saman verilirdi. Ayrıca konvoyda 48 nişancı (muhafız) vardı. Bunların her birinin, konvoydaki 15 ile 20 arasında devenin korunması, yüklenmesi, konvoy düzeninin sağlanması gibi görevleri vardı. Bu muhafızlar Araplar arasından alınır, kendi geleneksel giysilerini giyer ve silah taşırlardı. Ayrıca Fransız ordusundan sayılmamakla beraber herhangi bir disiplinsizlikleri ya da suç işlemeleri halinde askerî mahkemelerde yargılanırlardı. Bu nişancıların günlük yemiyesi 96 sent yıllık gelirleri ise 345 frank 60 sentti (86 ruble). Ayrıca bu nişancılar ödenen diğer ücretlerde vardı.*” Kuropatkin, *age*, s. 287-288, 294-295.

RUSLARIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİNDE DEVELERİN VE DEVE TAŞIMACILIĞININ ROLÜ

ve sefer maliyeti daha da düşürülmüştür. Hatta konvoya dâhil edilen sürüden elde edilen gelirlerle deve konvoyunun masrafı karşılanmış ve ilk defa Fransızlar bir askerî seferlerde devlet hazinesine yük olmamıştır.⁴⁸

Albay 1854-1875 yılları arasında Fransızların seferlerde deve konvoyu oluşturma tecrübesini şöyle sıralar:

a. Satın alma sisteminde deve konvoyunda devlete ait 2.000 deve bulunur.

b. Konvoyun personeli şunlardan oluşur: 1. Arap bürosundan reis 2. Konvoyun başı olarak yerlilerden bir memur (görevli) ile yardım durumlarına ve yeteneklerine göre iki yardımcısı. 3. Reislerin emrinde (her 100 deveye 5 devenin tüm işleri için) 20 yerli kişi görevlendirilir. 4. 100 devenin sorumlusu olarak, 20 devenin tüm işlerini görecektir, birbirleriyle akraba olan dört yerli görevlendirir. 5. Develere yardımcı 400 kişi. Böylece her 4 deve için 1 kişi işe alınır.

c. Kurulan deve konvoy idaresinin gözetiminde elde edilecek kazançlar: Devenin yünü ve güçten düşen develerle ölen develerin derisinin satılması, barış zamanlarında develerin tüccarlara verilmesiyle askerlerin ihtiyacının karşılanması sağlanır ve doğumlarla beraber develerin sayısı artırılır.

Üçüncü tespitinde Kuropatkin, Cezayir'de Fransız ordusunun kullandığı develerle Türkistan develerini fiziksel özellikleri ve taşıma kapasitesi arasındaki farkı kıyaslar. Kıyaslamayı şöyle yapar: "*Bizim Türkistan'daki develerimiz Cezayir'deki develere oranla fiziksel özellikleri ve yük taşıması bakımından üstün olan iki hörgüçlü develerdir. Askerî seferlerde Ruslar için kullanışlı deve, sağlıklı, orta yaşlı ve 11 ile 14 pud⁴⁹ ağırlığında yük taşımaktadır.*"⁵⁰ Devamında develerde yaygın olarak görülen uyuz, sancı, kabarcık, derin apse, burun akıntısı, hayvanların tabanlarının tahribi gibi hastalıkları anlatır.

Kuropatkin'in dördüncü tespiti askerî seferlerde gereksinim duyulan ve deve konvoyuyla nakledilecek olan malzemelerin taşınma usulüdür. Bunları ise şöyle tasnif eder: Su için fiçılar, ekmeğin (peksimet) konacağı kutular, malzemelerin konacağı çuvallar ve urgan.

Kuropatkin'in son tespiti Rusların Türkistan işgalinde deve kullanımına yönelik yanlış yöntemlerdir. Her devenin burun deliğinden urgan ya da zincirlerle birbirine bağlanması sefer sırasında sorunlara sebep olmaktadır. Mesela develerin burun deliklerinden birbirine bağlanması onların yolda acıkması sırasında çok zaman kaybına yol açar. Bu sistemle develer hiçbir şekilde beslenemez ve yolda develerden birinin durmasıyla tüm deve konvoyu durmak zorunda kalır.⁵¹ Kuropatkin bu duruma şu örneği verir: "*1867 kışı, Yeni-Kurgan tahkimatı için bölgeyi keşfe küçük bir müfreze gönderildi. Bu bölgenin fiziki yapısı nedeniyle pek çok devenin engebeli yollarda iniş ve çıkışlar sırasında düştüğünü ve kendilerinin veya burun deliklerini veya çok güçlü olmayan iplerini kopardıklarını gördüm.*" Kuropatkin bunun için şu öneride bulunmaktadır:

"Fransızların sistemine uygun olarak deve konvoyundaki develer dörderli şekilde birbirlerine bağlanmalıdır. Her dördümlü grubun başına onlardan sorumlu bir yerli deveci konmalıdır. Böylece sefer sırasında hem develerin beslenmesi hem de diğer olumsuz durumlar engellenmiş olacaktır. Yerliler at sırtında ekibe yol gösterirler. Türklerden kiralanan develerden sorumlu kişi ve yardımcıları, dörderli şekilde gruplandırılan develerin tüm ihtiyaçlarını karşılarlar ve yükleme işlerini yaparlar. Gruplar arasında yarım verst⁵² aralık bırakılır. Askerî sefer sırasında düşman kuvvetlerinin deve konvoyuna saldırmasıyla konvoyda yer alan develerin paniklemesine ve düzeni bozmasına neden olacağından dörderli gruplar şeklinde örgütlenen develerin panik sonrası çıkaracağı sorunlar azalmış olur."⁵³

Kuropatkin, Fransız deve konvoy sistemlerinin oluşturulması, personel seçimi, seçilen sistemlerdeki başarı ve bütçeye katkısı, Türkistan'da Rusların bu tarihe kadar deve organizasyon biçimleri ve eksikliklerini kıyaslayarak yaptığı tüm açıklamalardan sonra Türkistan işgalinde Rusların kullanması gereken yol ve usul hakkında fikir ve önerilerini açıklar:

"Fransızların bizden (Ruslardan) önce başarı kazandıkları ve tecrübeli oldukları, daha önce anlattığım Laguat şehrine yönelik sefer organizasyonunu örnek almalıyız. Çünkü Fransızlar bu sistemi yıllar içerisinde edindikleri tecrübeler sonrasında kurmuşlar ve işgali başarıyla tamamlamışlardır. Türkistan işgali için Çar I. Petro'dan itibaren kurulan garnizonlar kullanılmalı ve ek olarak benzerleri inşa edilmelidir. Ayrıca Fransızların yaptığı gibi geçici konaklama yerleri de yapılmalıdır. Deve konvoyundaki develerin bakımı, yüklenmesi, hareket ettirilmesi, dinlendirilmesi, korunması gibi görevler için Türkmenler ve Kırgızlar kiralınmalıdır."⁵⁴

⁴⁸ Kuropatkin, *age*, s. 290.

⁴⁹ 1 pud= 1638 kg denk gelen Rus ağırlık ölçü birimi.

⁵⁰ Kuropatkin, *age*, s. 296-299.

⁵¹ Arminius Vambrey, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 1.

⁵² 1 verst=1,0668 kilometre denk gelen Rus ölçü birimi.

⁵³ Kuropatkin, *age*, s. 304-308.

⁵⁴ Kuropatkin, *age*, s. 309; Morrison, *agm*, s. 477-478.

4. Türkistan'ın Son Kalesi Türkmen Bölgesinin İşgalinde Develer

Ruslar 1879 yılındaki seferde ulaşımda at arabalarını tercih etmişlerdi.⁵⁵ Ama mesafenin uzun ve doğa koşullarının zor olması nedeniyle at arabaları ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalmıştı. Bu yüzden müteakip seferin tüm nakliye işlerinin Kuropatkin'in *sahranın gemisi*⁵⁶ olarak nitelendirdiği, doğa şartlarına daha dayanıklı olan develer vasıtasıyla yapılmasına karar verilmişti.

Kuropatkin develerin özellikleri ve kullanımı hakkında şu bilgileri verir:

“Türkistan’da develerin ekseriyeti çift hörgüçlüdür. Tek hörgüçlü develer büyük ve güçlü olmalarına rağmen, soğuk ve açlığa dayanıklı değildir. Develer sessiz, çalışkan ve sakin hayvanlardır. Ortalama yaşam süreleri 20-25 yıl arasındadır. Askerî nakliye işlerinde kullanılan develer 2 balya şeklinde 12-16 pud (= 200-265 kg), ticarî kervandaki develer ise 18 pud (= 295 kg) yük taşıma kapasitesine sahiptir. Her iki balya, ağırlık ve hacim olarak dengeli olmalıdır. Her balya 1 *kulaçtan*⁵⁷ uzun olmamalı, genişliği 1,5 *arşın*⁵⁸ kalınlığı ise 1 arşına kadar olmalıdır. Develere yükler eşit bir şekilde arkadan yanıştırılır. Daha sonra birkaç insan bu yükleri kaldırıp devenin sırtına koyarlar. Deve ayağa kalktığı anda ise yükü beraberinde kaldırır. Develer yük olmadan saatte 5 verst, yüklü ise saatte 4 verst⁵⁹ yol kat ederler. Develerin birlikte hareket etmesi için 5 ile 15 deve sıralı şekilde birbirine bağlanır. Ticarî kervanlarda her 8-10 devenin başında bir deveci bulunur. Türkistan’da bu insanlara *lauç* (лауч) adı verilir. Askerî birliklerde ise 6 deveye bir deveci olması daha uygundur. Develerin en rahat hareket ettikleri zemin kurak ve kumlu arazilerdir. Killi zeminde ise, yağmurdan veya soğuk havadan sonra, develer dik iniş ve çıkışlarda, kolaylıkla kayarlar ve düşerler. Taşlı zeminlerde ise sürtme nedeniyle develerin yumuşak tabanı zarar görür. Üzerinde yük olmayan develer derin olmayan nehirlerden rahatlıkla yüzerek karşı tarafa geçebilirler. 3-4 saatlik molalar develer için yetersizdir çünkü 2-3 saatte onlar ne yem yiyebilirler ne de dinlenebilirler. Otlaklarda develerin yüklerini çıkarmak gerekir. Develerin sayısı fazla olduğunda, sadece yüklerini açmak 2-3 saat zaman alır ve develerin otlamasına vakit kalmaz. Görevliler harekete 1 saat kala tekrar develeri yüklerler. Devenin bir günde alacağı yol 25-30 verst olarak hesaplanmalıdır. Sıcak günlerde veya susuz yerlerden geçileceği sırada develere günde 2 kere su verilir. Develer her türlü suyu içebilirler. Onlar kuyulardaki tuzlu ve acı suyu bile istekle içebilirler. Develere günde 3-4 kova su verilmelidir. Çölde develer 2-3 ve hatta 5 gün, soğuk havada ise yük olmadığı durumda 6-7 gün susuz kalabilirler. Ama daha sonra deve 8 kova su içer ve bu suyu onlara yavaş yavaş içirmek gerekir. Güçlü develer kervanlarla hareket ettiklerinde, 40-50 verst mesafeyi yorulmadan geçebilirler. Develer güneşin doğuşuyla hareket ederler ve hiç durmadan 5-6 saat yol kat ettikten sonra ise mola verilir ve 3-4 saat dinlenirler. Develere sessiz ve rahat davranmak gerekir. Onlara bağırıp vurdukça onlar korkmaya başlarlar. Böyle durumda deve yere yatar ve çaresizce yüksek sesler çıkarır, o esnada hiçbir güç onu ayağa kaldıramaz.”⁶⁰

Kuropatkin Rus ordusunun askerî sefer esnasında uğradığı deve kaybının sebeplerini şöyle sıralar:

“Ticarî kervanlarda güçlü ve dayanıklı olan develer, askerî seferlerde güçten düşüp ölüyorlar. Develer alındıktan sonra, onların birliklere dağıtımı, ilk gecelemeleri ve yüklenmeleri çoğu kez gece vakti ve bilinçsiz bir şekilde gerçekleşiyordu. Yüklü develer birliklerin toplanmasını bekliyorlar ve daha harekete başlamadan yoruluyorlar. Askerlerin taşınacak eşyaları, yemek yapmak için kazanlar, aletler, su fiçileri, subayların eşyaları, yedek eşyalar ve bunun gibi eşyalardan oluşan askerî yüklerin, develerin taşınması için uygun bir heybeye konulması imkânsızdır. Çünkü bu farklı ebat ve özellikteki eşyalar, köşeleri keskin olan kutular, sert malzemeler hiçte tüccarların düz pamuk balyalarına ve tahıl çuvallarına benzemiyordu. Silah ve mermi kutuları özel merdivenler yardımıyla diğer askerî yüklerden daha rahat yükleniyordu. İki farklı ağırlık ve hacimde olan balyalar bir tarafa kayarak, sallanıyor ve develerin sırtlarına sürtünüyordu. Bu yüzden develer üstündeki yük indirilince yere düşüyordu. İlk menzilde develere normalden daha fazla yüklemeye yapılıyordu. Ama bazı develer zayıf olduğu için ilk menzilden sonra yoruluyorlardı. Bu güçsüz develerden yük indirilip daha güçlü develere yükleniyordu. Askerler kendi ihtiyaçlarını taşıyan develerin susuz ve aç kalmalarına aldırış etmiyorlardı. Yola karınları aç çıkan develer, ilk geceleme noktasında bekletilip daha sonra yükleri çıkartılıyordu.”

Kuropatkin'in sefer için gerekli deve sayısının hesaplanması önerisi ise şöyleydi:

“Sefer için hazırlanan develerin her biri 10-12 pud yük taşımalıdır. Gıdalar ve devecilerin eşyaları ile diğer yükleri ekleyince, devenin yükü toplam 12-14 pud oluyordu. Ortalama bir deveye yüklenecek yükün 10 pud, kervanda hareket eden devenin yükü ise 16 pud teşkil etmelidir. Bu hesaba göre askerî seferde 4.800 pud taşımak için 480 deve gerekir. Yedek olarak ise her 15 deveye 1 deve, toplamda 32 deve gerekir. Yani sefer için 512 deve ve her 7 deveye 1 deveci gerekir. Toplamda ise 70 devecinin olması gerekir.”⁶¹

Rusya, Türkmenlerle mukayese edilemeyecek kadar daha organize ve modern silahlarla donatılmış bir orduya sahipti. Buna rağmen Türkistan bölgesinin merkezden alınan kararlarla ele geçirilemeyeceğini yaklaşık 40

⁵⁵ Grodekov, *age*, s. 139.

⁵⁶ Bu tabir genel de Arap coğrafyasında kullanılır. Kuropatkin'in Fransa'da “Düzenli Deve Nakliyesi” üzerine yaptığı çalışmada istifade ettiği Arap Bürosu tarih kısmından bu tabiri ödünç aldığını söylemek mümkündür.

⁵⁷ 1 kulaç=2,16 metreye denk gelen Rus uzunluk ölçüm birimi.

⁵⁸ 1 arşın=0,71 metreye denk gelen Rus uzunluk ölçüm birimi.

⁵⁹ 1 verst=1,0668 kilometre denk gelen Rus ölçü birimi.

⁶⁰ Vambrey, *age*, s. 91; Mammadov, *agt*, s. 118-121.

⁶¹ Mammadov, *agt*, s. 120-121.

RUSLARIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİNDE DEVELERİN VE DEVE TAŞIMACILIĞININ ROLÜ

yıllık tecrübe sonunda öğrenmişti. Yine de Çarlık yönetimi Türkmen bölgesini ele geçirmek ve buradaki Türkmen oymaklarını itaati altına almak için yeni bir taarruz yapma niyetindeydi. Ama Rusların yeni bir hezimetle asla tahammülü yoktu. Kuropatkin tam da bu yüzden Fransa'ya gönderilmişti. Albay'ın raporundaki tespitler ve önerilerle önceki tecrübeler göz önüne alınarak askerî sefer lojistiği planlaması yapılacaktı. Yapılacak sefer tüm yönleriyle müzakere edildi. Bu bağlamda seferin lojistik planlaması üzerine yoğun çalışmalar yapıldı ve Türkmen Vahası'nın işgali için hazırlanan plan taslakları Çarlık yönetimine sunuldu. Hazar Ötesi Eyaleti Ordu Komutanı General Tergukasov'un Türkmen bölgesinin işgal planı bunlardan biriydi.⁶² Fakat Çarlık yönetimine sunulan bu plan Kafkasya'nın dağlık arazilerinin işgal planıyla aynı olması nedeniyle kabul göremedi. Uzun tartışmalardan sonra öne çıkan birkaç yeni işgal planı da Çarlık yönetimi tarafından kabul görmedi. Çar II. Aleksandr'ın, General Mikhaıl Dmitriyeviç Skobelev ile 12 Ocak 1879 tarihinde yaptığı görüşmede Çar'ın kafasında yapılacak seferin komutanı hakkında bir kanaat oluşmuştu.⁶³ Çar II. Aleksandr 1880 yılı Şubat ayında Hive ve Hokand seferlerine katılması sayesinde bölgeyi yakından tanıyan, ihtiyatlı, uyumlu, dirayetli ve seçkin bir komutan olan 4. Kolordu komutanı General Skobelev'i Türkmen Vahası'na yapılacak seferin komutanlığına atadı.⁶⁴ Merkezin tüm desteğini arkasına alan Skobelev sefer planını hazırlamaya başladı.⁶⁵ Generalin hazırladığı plan merkezde biriken bilgilerin ve Kuropatkin'in Fransa'dan edindiği pratiğin birleşiminden oluştuğu için Çar tarafından hemen kabul edilerek onaylandı.⁶⁶

Rusların Türkmenlere karşı yeni bir mağlubiyet alması Türkistan'a veda etmelerine sebep olabilirdi. Çünkü bölgede zaten Rus yönetiminden hoşnutsuz olan halkın sesleri yükselmeye başlamış ve Türkmenlerin zaferleri sonrası Rusların bölgeden atılacağı umudu doğmuştu. Bu yüzden işgal seferine çıkacak tüm birliklerin bu husustan haberdar edilmesi ve seferin bir ölüm kalım savaşı olduğuna askerlerin ikna edilmesi gerekiyordu.

Bu ikna çabasını, Skobelev'in Ahal-Teke seferi öncesi 1 Mart 1880 tarihinde seferin hedefi ve amaçlarını açıkladığı şu emirde görmektediriz:

"Plana göre ne olursa olsun geri çekilmeyeceğiz. Avrupa ve Asya'nın gözünde bu durum Rusya'yı küçük düşürüyor. Sonuçta düşmanlarımız cesaretleniyor. Bu da Rusya için bir askerî seferden daha önemli bir durumdur. Bu sefer sırasında sadece arazilerimizi korumaya odaklanacağız. Bu amaca ancak Ahal-Teke Türkmenlerine son darbeyi vurarak ulaşacağız. Merv'e doğru bir harekât söz konusu bile değildir. Hedefe doğru sistematik bir şekilde ilerleyeceğiz. Vahada Kızıl-Arvat'ı (veya Bami) ele geçirip ve burada sefer üs noktasını oluşturacağız. Bu nokta, Çekişlyar ve Krasnovod'dan sağlam bir şekilde takviye edilecek."⁶⁷

İşte bu açıklamayla ordusunu psikolojik olarak sefere hazırlayan Skobelev ardından harekât planını duyurmaya koyuldu.

Bozkırda askerî başarı elde edilmesinin ancak doğa ve iklim koşullarına uygun bir planlamayla olacağını Skobelev biliyordu. Ayrıca seferin tüm lojistik desteğini (levazım ve mühimmat) hedeflenen yere ulaştırmak da çok önemliydi. General'in planlamasına göre sefere modern silahlarla donatılmış 11.000 asker katılacaktı. Bu askerleri 3.000 at taşıyacaktı.⁶⁸ Fakat esas mesele bu askerleri sağlıklı ve savaşacak bir şekilde düşman karşısına çıkarmaktı. Bu yüzden sefere dair tüm ayrıntılar önemliydi. Türkmen Vahası'nda su olmadan ilerlemek ölmek demektir. Ruslar daha önceki askerî seferlerde su kıtlığı nedeniyle çok sayıda asker ve hayvan kaybetmişti. Bu yüzden Krasnovod ve Mikhaylov körfezlerinde deniz suyunu arıtmak için tesisler kuruldu. Arıtılan suyun saklanması için 125.000 kova kapasiteli 2 havuz yapıldı. Sefer sırasında suyun taşınacağı fiçiler hazırlandı. Görünürde askerî güç ve su meselesi halledilmişti. Ayrıca sefer için nakliye edilecek yük toplamı 2.000.000 pud olarak hesaplanmıştı.⁶⁹ Hesaplanan bu yükün taşınması hem askerlerin hem de seferde görevli hayvanların yaşamasını sağlayacaktı. Bu da nakliye araçlarının seçim ve tedarikine bağlıydı.

Askerî harekâtın gerçekleştirilmesi için en önemli meselelerden biri nakliyat ve dağıtımdır. Bu bağlamda intikal mesafesi, intikal vasıtası (hayvan, yaya, demiryolu, karayolu, hava yolu veya deniz yolu sistemi veya bunların karışımı), intikal ettirilecek askerî güç, savaş bölgesindeki risklere bağlı olarak askerî lojistik stratejisi belirlenirdi. Rusların planlamasında en önemli hedef sefere gönderilecek askerlerin tüm ihtiyaçlarını vahaya ulaştırmaktı. Çünkü çıkış noktasından varış noktasına kadar hem askerler hem de tüm ihtiyaçları taşınmazsa yenilgi ya da geri çekilme kaçınılmaz olacaktı. Ruslar bunu daha önceki seferlerde yaşamıştı. Sefere katılacak birliklerin ihtiyacı olan ulaşım, beslenme, destek, iletişim, sıhhiye gibi muharebe hizmet destek faaliyetleri şöyle planlanmıştı:

a. Nakliye işinin ana vasıtası develer olacaktı.

⁶² Grodekov, *age*, s. 170-176.

⁶³ Grodekov, *age*, s. 180.

⁶⁴ Özkan, *age*, s. 198; Grodekov, *age*, s. 179.

⁶⁵ Grodekov, *age*, s. 197.

⁶⁶ Morrison, *agm*, s. 480-481; Özkan, *age*, s. 198-199.

⁶⁷ Mammadov, *agt*, s. 232.

⁶⁸ Özkan, *age*, s. 200.

⁶⁹ Grodekov, *age*, Prilojenia K Glave I., s. 4.

ÖMER KARATAŞ

- b. Sefer için 10.000-20.000 arasında deveye ihtiyaç vardı.
- c. Mesafenin uzak olması nedeniyle Bami'de yeni bir üs yapılacaktı.
- d. İklim şartları nedeniyle su meselesi çözülecekti.

Develerin tedariki, sağlıkları ve bakımları ile nakliye gücü seferin en kritik konusu olarak görülmekteydi.⁷⁰ Genellikle her sefer sırasında Rusların deve kaybı çok fazlaydı. Mesela Ruslar Hive seferi sırasında 15.000 ve Hazar Ötesi bölgesine yapılan (1869, 1879) bozkır seferleri sırasında 5.000'den fazla deve kaybetmişlerdi.⁷¹ Bu yüzden Skobelev'i en çok endişelendiren durum sefer esnasında develerin ölme ya da iş göremez hale gelme ihtimaliydi.

Skobelev'in kararıyla bölgelerden toplanacak deve sayısı şöyleydi:

- a. Etrek mıntıkasında bulunan göçebe Türkmenlerden 2.000 deve alınacaktı.
- b. Mangışlak'taki Kırgızlardan 3.000 deve alınacaktı.
- c. Tüccar V. E. Myakinkov ile kontrat yapılacaktı. Tüccar, Orenburg Kırgızlarından tanesi 110 rubleden 6.000 deve alacak ve bu develeri Emba Nehri'nde teslim edecekti. Develer buradan da askerî yetkililerin kontrolü altında Krasnovod'a ulaştırılacaktı.
- d. Tüccar A. Y. Gromov ile Buhara ve Hive'den her biri için aylık 25 ruble karşılığında tedarik edeceği 5.000 deveyi Krasnovod'a getirmesi için kontrat yapılacaktı.
- e. Her 5-6 deve için de bir deveci kiralanacaktı.
- f. Tüm bu develer farklı tarihlerde ulaştırılacaktı. Öncelikle üssün Bami'ye taşınmasında kullanılacak develer Atrek'ten hemen satın alınacaktı.⁷²

Skobelev söz konusu bölgede daha önce katıldığı seferlerde deve tedarik eden adı geçen iki tüccarın işlerini iyi yaptıklarını biliyordu. Bu yüzden Türkmen Vahası'na yapılacak sefer için gerekli develeri bu iki tüccardan temin etmeye karar verdi. Hive ve Hokand seferlerinden tanıdığı tüccar Gromov ve tüccar Myakinkov ile seferde kullanılacak devlerin 3-12 yaş arasında ve gücü yerinde sağlıklı olmaları şartıyla anlaşma yapıldı. Skobelev tüccarların sefer için getirecekleri develerin ve diğer malzemelerin kontrol görevini Albay İvanov'a verdi. Skobelev 1873 yılındaki Hive seferi için develerini kiralandığı ve işini o sıralarda düzgün yapan tüccar Myakinkov'u St. Peterburg'a çağırdı. Generalin amacı hem seferin gizli kalması ve duyulmasına yönelik bir tedbir hem de develerin bedelinin yükselmesini engellemektir. Kırgızlar Türkistan bölgesine yönelik yapılan seferlerde Rus ordusuna deve satmak ya da kiralamak istemediğinden Çarlık yönetimi tüccar kullanarak bu durumu aşmaktaydı. Skobelev Ahal Teke seferinin başarısız olma ihtimallerini tümünden ortadan kaldırmaya çalışmaktaydı. İşini şansa bırakmak istemediğinden ve seferin en önemli rolünü oynayacak olan develerin tedarikinden emin olmak için aynı tüccarla yine iş birliği yaptı. Tüccarın getireceği develerin içinden seçerek alım yapılması da 1873 seferinde kiralanmış ve satın alınan develerin güçsüz ve sağlıksız oluşu ve daha seferin yarı yolunda çok sayıda telef olmalarıydı. Bu tecrübe Skobelev'in bizzat katıldığı seferlerden edindiği bilgilerdi. Tüccar bölgenin şartlarını bildiğinden o şartlara uygun nakliye yapabilecek 6.000 deve satın alınmasını önerdi. Bu develeri 17 Mart'a kadar Orenburg'dan Emba nehrine getirmesi şartıyla Skobelev onun önerisini kabul etti. Skobelev'in başka seçeneği de yoktu zaten. Anlaşmanın maddeleri hazırlandı. Buna göre 6.000 deve tanesi 110 rubleden satın alınacaktı. Orenburg Genel Valisi bu deve satım işi için bölgedeki deve fiyatlarını araştırmıştı. Ayrıca bir diğer tüccar Gromov'dan ise aylık kirası 25 ruble olan 5.000 deve 25.000 ruble karşılığında kiralanması yönünde anlaşma sağlandı.⁷³

Skobelev'in planlaması sonucu satın alınan ve kiralanmış develer: Atrek mıntıkasında bulunan göçebe Yomud Türkmenlerinden 1.084 deve satın alındı. Türkmenlerden kontrat karşılığında aylık olarak 3.000 deve kiralandı, Mangışlak yarımadasından tanesi 72 rubleden 3.638 deve satın alındı ve bunların bakımı ve sürülmesi için 476 deveci kiralandı. Orenburg'dan tüm zorluklara rağmen, Tüccar Myakinkov'un alt Emba kalesine ulaştırdığı 6.600 deve tanesi 110 rubleden satın alındı. Tüccar Gromov Türkmenlerden aylık 25 rubleden 4.189 deve kiraladı. Toplamda 12.596 deve satın alınmış ya da kiralanmıştı. Develerini satma ya da kiralama yoluyla Ruslara vermeyen Türkmenlerin de 2.657 devesine el konulmuştu. Sonuçta Skobelev deve konvoyu için develeri satın alma, kiralama ve el koyma yöntemlerini kullanarak üç yolla tedarik etmişti.⁷⁴

⁷⁰ Grodekov, *age*, s. 181-182.

⁷¹ Mammadov, *agt*, s. 112-117.

⁷² Özkan, *age*, s. 212; Mammadov, *agt*, s. 117.

⁷³ Grodekov, *age*, s. 205-2013.

⁷⁴ Ruslar Türkistan bölgesine daha önce yaptığı askerî seferlerde kullandığı develerin büyük kısmını Kırgızlardan aylık 15-20 rubleye kiralyordu. Her 5-10 deve için 5 ruble karşılığında deve çobanı/bakıcısı da tutuluyordu. Deve, sahibiyile birlikte kiralanınca iyi bakıldığı için develer daha dayanıklı oluyordu. Ama seferin süresi uzayınca Kırgızlar aylık kira ücretini 2, 3 kat artırıyordu. Bu nedenle deve bakımı için 60 ile 120 ruble arasında ücret istiyorlardı. Deve kiralama işinin kârlı olmasına rağmen yerli ahali sefer için develerini kiraya vermekten çekiniyordu. Birde bu sefer Türkistan'a olunca bunu hiç istemiyorlardı. Ahali yılların tecrübesi sayesinde askerlerin kiraladığı develerin çoğunun öldüğünü ve deve bedellerini almanın zorluğunu biliyordu. Bu yüzden develerini kiraya vermeyen sahiplerine develeriyile birlikte zorunlu olarak sefer için el konuluyordu. Bu durumda rehberlerin develerle birlikte kaçması imkânsız oluyordu. Kırgızlar kiralık deve

RUSLARIN TÜRKİSTAN'I İŞGALİNDE DEVELERİN VE DEVE TAŞIMACILIĞININ ROLÜ

Seferdeki tek nakliye vasıtası olarak kullanılacak develerin planlanan zamanda gelmemesi Rusların işgal seferini geciktiriyordu. Özellikle Orenburg'dan gelecek develer yaklaşık 2.000 verst yol kat ettikten sonra Skobelev'in belirlediği yere gelebildiler. Mangışlak ve Orenburg'dan satın alınan develerin geç ulaşması da Bami'ye yükün taşınmasını yavaşlatmıştı. Tüm yükün Bami'ye taşınması ancak Kasım ayında bitmişti. Haziran ve Temmuz aylarında Rusların harekete geç başlamasının nedeni develerin Bami'ye beklenenden daha geç vakitte ulaşmasından kaynaklanıyordu. Skobelev ilk önce sefer için gerekli nakliye vasıtası olan develeri temin etmek ve sefere katılacak askerlerin gıda sorununu çözmeyle meşgul olmuştu. İhtiyaçların toplanmasını hızlandırmak için Hazar Ötesi (Za-Kaspiyskiy) Eyaleti'nde bulunan birliklerin bir kısmını bu işle görevlendirmişti. Develerin tedariki sağlanınca Hazar üzerinden yüz binlerce pud yük hızlı bir şekilde Mikhaylov ve Çekişlyar noktalarına ulaşmaya başlamıştı. Bu gelişmeler planlamanın en kolay kısmıydı. Esas zor olan şey bu yüklerin Türkmen Vahası'na nakliydi. Bunun için de çok sayıda deve gerekiyordu. Tüm imkânlarını ve tedarik yöntemlerini kullanan Skobelev yeterli sayıda devenin satın alınmasını ve kiralanmasını sağlamıştı. Denizden 300 verst uzaklığında bulunan Bami 1880 yılı Mayıs ayının başlarında ele geçirildi. Burası Hazar Denizi ile bağlanarak bir askerî üs hâline getirdi. Burası ayrıca Atrek ve Mikhaylov hatlarıyla da bağlantı sağlıyordu.

Skobelev'in planına göre Rus ordusunun tüm ihtiyaçlarını savaş mahalline götürmek için develerden konvoylar oluşturulmuştu. Mikhaylov hattını kullanarak yük taşımak için 4 Eylül ile 4 Ekim arasında Mangışlak'tan gelen 1.000, Orenburg'dan gelen 1.000, 1.444, 1.680 ve 1.547 devenin yer aldığı 5 taşıma konvoyu oluşturuldu. Bu konvoyların sorumluları ve yardımcıları subaylardan seçilmişti. Konvoyların her biri 200 deveden oluşan kollara ayrıldı. Her kolun sorumluluğuna yerli bir kervanbaşı atandı. Onlar yüklerden ve deveçilerden sorumlu olacaklardı. Oluşturulan beş konvoydan üçü Mikhaylov hattıyla sefer için malzemeleri, ikisi ise demiryolu için gerekli malzemeleri taşıyorlardı. Bu develer Emba Nehri'ne kadar 500 verst yol kat etmişlerdi. Emba'dan Krasnovod'a kadar Ust-Urta çölü ile 970 verst yol daha kat ettiler. Beş konvoy şeklinde gönderilen develerin muhafazası için her bir kolda bir Rus Kozak birliği görevlendirildi. Her bir menzile ulaşan Kozak birliği burada bekleyen Kozak birliği ile yer değiştiriyordu. Bütün yol 40 günde kat edildi. Günlük geçilen mesafe ortalama 30 verst olmuştu. Konvoylar haftada 1 veya 2 gün dinleniyorlardı. Krasnovod'a kadar sadece develerin kaybı %1 oldu. Develeri muhafaza eden Orenburg Kozaklarının 5 birliğinden üçü orduya katıldı. Onlar Bami'ye kadar 1.500 verst kat etseler bile atları ve silahları sağladı. Savaşa giden birliklerin tüm yükünü taşıyan develerdi. Orenburg Kazak birliği kafilesi 900 deveden oluşturuldu. Develerin askerî ve diğer sınıflara taksimi şöyleydi: Piyadeler 465, Kozaklara 300, topçulara 50, hastalara 18, birlikte görevli yerliler için 60 deve. 7 deve ise yedekti. Piyadeler develerin üzerinde hareket edeceklerdi. Birlikte yer alan toplam yerli sayısı ise 4 rehber, 15 atlı ve 153 deveciydi. Konvoy şeklinde organize edilen develerin bir kısmı binlerce ton gıda, silah, mühimmat ve inşaat malzemesi taşıyorlardı. Develerin bir kısmı ise bozkırın şartlarına ve Rus ordusunun yüküne daha fazla dayanamamış ve ölmüştü. Eylül ayı ortalarına gelindiğinde Rus sefer birliğindeki develerin %20'si telef olmuştu. Atrek hattında Mangışlak'tan getirilen 1.084 deveden geriye sadece 207 deve kalmıştı. Atrek Türkmenlerinin el konulan 2.657 devesinden ise sadece 546'sı hayatta kalmıştı.⁷⁵

Skobelev olası deve kayıplarını hesaba katmıştı. Gerekliğinde yeni develer kiralanıyor ve Türkistan'ın işgalinde en önemli rol develerin sırtına yüklemeye devam ediliyordu. 8-16 Aralık arasında Bami'den Samur'a 32 bölük piyade ile bunların yanında 7.900 deve, 141 araba ve 76 beygir geldi. Bu hayvanlar ve vasıtalarla Samur'a 20 Ocak 1881 tarihine kadar mühimmat ve levazımat taşınmaya devam etti. 1 Mart 1881 tarihine kadar da 8.000 askere yetecek gıda ve birliğin tüm silah, mühimmat ve ihtiyaçları taşındı. Ruslar kendi sınırlarına 2.000 verst (yaklaşık 2,133 km) uzaklıkta, doğa ve iklim koşulları çok zor olan Türkmen Vahası'na son darbeyi indirmek için yeterli güç ve malzemeyi binlerce devenin sırtında Dengil-Tepe'ye toplamışlardı.⁷⁶ Türkmenler genel taarruza geçen Ruslara karşı çok kayıp vermelerine rağmen bir süre direndiler, ancak Rusların kaleyi ele geçirmesi Türkmenlerin tüm direnişini kırdı. Sonuçta General Skobelev'in planı tutmuş ve Türkmenlerin 40 yıldır Ruslara teslim etmedikleri Türkmen Vahası Rusların işgaline uğramıştı.

1881 yılının ilkbaharına gelindiğinde Rusların askerî başarısının anahtarı olan develerden geriye kalanlar tamamen bitkindiler. Rusların kullandıkları binlerce deve sefer sırasında ölmüştü. 20 Nisan'da Skobelev'in emriyle sefer boyunca alınan 12.596 deveden 12.246'sı listeden silinmişti.⁷⁷ 13 milyon Rubleye mal olan ve planlandığı üzere iki yıl yerine sadece 9 ayda bitirilen Ahal Teke Seferi'nin bu kadar hızlı ve başarılı bir şekilde

vermekten daha ziyade develerini satma arzusundaydılar. Bin deve ihtiyacı olduğu zaman develerin normal fiyatını hemen yükseltiyorlardı. Alıcının tecrübesiz olduğunu fark ettiklerinde ise ona yaşlı ve zayıf develeri satıyorlardı. Rusların 1879 yılında Türkmenler karşısında mağlubiyet sonrası geri çekildiklerini bilen yerli ahali Ruslara sonraki seferlerde kiralık deve vermekten kaçınınmaktaydı. Ayrıca yerliler Türkmenlerden korkuyorlardı. Çünkü ellerine geçen tüm Kırgız deve çobanlarını öldürüyorlardı. Mammadov, *agt*, s. 115-116; Özkan, *age*, s. 208.

⁷⁵ Grodekov, *age*, Prilojenia K Glave I, s. 53-59; Mammadov, *agt*, s. 221-126.

⁷⁶ Mammadov, *agt*, s. 144, 152.

⁷⁷ Mammadov, *agt*, s. 217.

tamamlanması imparatorluk başkentinde sevinçle karşılanmış ve bu zafer dolayısıyla Skobelev 2. derece Aziz Georgiy Nişanı'nı ve piyade generali unvanını almıştı.⁷⁸

SONUÇ

XVII ve XIX. yüzyıllarda Ruslar, Türkistan'ı tanımak amacıyla kendileri için o zaman zarfında gizemli bir coğrafya olan bölgenin şartlarını öğrenmeleri için birçok kişiyi çeşitli sıfatlar ve görevlerle bölgeye göndermişlerdi. Gidenlerin Rus devlet merkezine gönderdiği rapor, gezi notları ve bilgiler Çarlık yönetiminin bölge hakkında bir kanaat oluşturmasına neden olmuştu. Oluşan kanaat sayesinde geliştirilen Rusya'nın yayılmacı politikaları sonucunda Türkistan bölgesi Rus denetimine girmiştir.

Ruslar bölgede güçlü bir devlet olmaması şansını kendi menfaatleri doğrultusunda sonuna kadar kullandılar. Türkistan bozkırlarının sahip olduğu doğa ve iklim koşullarının Rusları zorladığı zamanlar olmuşsa da Ruslar bu zorlukların üstesinden gelmek için uzun bir zamanı, büyük bir bütçeyi ve çok sayıda insan kaynağını feda etmişlerdi.

XVIII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar Türkistan bölgesinde işgallerini sürdüren Ruslar uzun uğraşlar vermesine rağmen bir türlü Türkmen Vahası'nı ele geçirememişlerdi. Buranın işgalinin bölgedeki otoritelerinin tamamen yerleşmesi anlamına geldiğini bilen Ruslar, bu maksatla tüm birimlerini harekete geçirmişti. Her ne pahasına olursa olsun vaha işgal edilmeli ve Ruslar bölgede arzuladıkları sömürü düzenini tamamen tesis etmeliydi. Türkistan bölgesinde Rusların nüfuz edemediği Türkmen Vahası'ndaki çöl, fiziki durumları çok kötü ve kat edilmesi zor yollar, su kuyularının azlığı, Türkmenlerin vatan savunmasında gösterdikleri dirayet gibi sebepler Rus işgaline engel olmuştu.

Ruslar Türkmen Vahası'nı işgal etmek için daha önceki işgallerin tecrübesini bir sonraki işgal seferine aktararak yollarına devam etmekteydiler. Bu işgallerin başarılı olmasında en önemli görev ise develere düşmüştü. Develer çöl ve bozkır yollarında ulaşımda en kullanışlı ve en önemli vasıtaydı. Buna bağlı olarak Rus ordusuna ait tüm levazımat ve mühimmat oluşturulan deve konvoylarının sırtında işgal edilecek mahallere taşınmaktaydı. Devenin yük taşıma kapasitesi ve doğa koşullarına dayanıklı olması onu işgallerin anahtarı konumuna getirmekteydi. Bu amaca yönelik yapılan sefer lojistik çalışmalarında develer ve develerin gücü planlamada daima ilk sıradaydı. Çünkü çöl, kumlu yollar, otun yokluğu, iklimin değişkenliği, uzun mesafe gibi zorluklar ancak develerden oluşturulacak nakliye konvoylarıyla aşılabildi.

Kuropatkin eserlerinde devenin Türkistan işgalinde oynadığı rolü anlatırken çift hörgüçlü deveyi idealleştirmiştir. Develerden Arap kültüründeki *sahranın gemisi* sıfatıyla söz etmiş ve develeri 1839-1881 yılları arasındaki işgal ordusunun adeta kahramanı olarak tarif etmiştir. Türkmen Vahası'na o dönemde hiçbir araçla taşınamayacak yüz binlerce ton malzemeyi yaklaşık 20.000 devenin sırtında taşıyan Ruslar hem bölgeyi işgal etmiş hem de develerin zor koşullarda dahi askerî seferlerdeki katkısını göstermiştir.

Son olarak Türkistan'ı işgal eden sadece komutanların ve askerlerin karar ve çabalarının olmadığı söylenebilir. Türkistan'ı işgal eden en önemli unsurlardan biri develer ve onların taşıma gücüdür. Ayrıca Ruslar Türkistan'daki işgal etme başarılarını Türkistan'ın yerel güçlerinden sağlamıştı. Ruslara bu gücü verenler; develer, yerli deveçiler ve bu coğrafyayı bilen yerli rehberlerdi.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>

⁷⁸ Özkan, *age*, s. 229; Morris, *agm*, s. 250.

Copyrights:

The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

ALEKSANDROVİÇ, Şavrov Nikolay, *Put'v Centralmıyu Asiyu Ponappravleniyu Ukazannomu Petrom Velikim*, Saint-Peterburg 1871.

ALPTEKİN, Mehmet, "Türk Mitolojisinde Hayvan Sembolizmi Çerçevesinde "Deve", *BŞEÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 2, 2021, ss. 236-244.

ANDİCAN, A. Ahat, *Cedidizim'den Bağımsızlığa Türkistan Mücadelesi*, İstanbul 2003.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

ARSLAN, Mustafa, "Türkmen Göroğlu Destanında Deve", *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 199-209.

BARANOVSKİY, B. A. Tugan Mürze, *Türkistan'ın İşgal Sürecinde Ruslar Ahalteke'de*, (Akt. Yusuf Akgül-Cebbar Göklenov), Bengü Yayınları, Ankara 2021.

BİLGE, Sadık Müfit, *Elinde Çıngıl Olarak*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.

BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul 1989.

BULLIET, Richard W., *The Camel and The Wheel*, Columbia University Press, New York 1990.

ÇAPRAZ, Hayri, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Aralık 2011, ss. 51-78.

DOĞAN, Orhan, "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Tarih Dergisi*, S. 37, 2002, ss. 77-92.

Ebülgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1974.

FERRO, Marc, *Sömürgecilik Tarihi*, çev. Muna Cadden, İmge Yayınları, Ankara 2002.

FIGES, Orlando, *Nataşa'nın Dansı Rusya'nın Kültürel Tarihi*, çev. Figen Dereli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

GOLDEN, Peter, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, İstanbul 2014.

GÖKÇİMEN, Ahmet, "Türkmen Kültüründe Deve ve Develerin Piri Veyis Baba", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 80, Kış 2016, ss. 219-230.

GRODEKOV, N. İ., *Turkmeni V Voyna Pohod Skobeleva 1880-1881 gg.*, Tom Pervıy, Saint-Peterburg 1883.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara 1975.

İstoria Kazakhstana (Oçerk), Deuiry, Redaktor L. İ. Drobjeva, Almatı 1993.

KARATAŞ, Ömer, *Türkistan Son Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Günlükleri: Devrim Günlerinde Türkistan (1916-1917)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021.

KAYAPINAR, Selda, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2017.

KERİMOV, Hatice -İlyas Topsakal, "İmparatorluk Dönemi Ruslaştırma Siyasetinin Bir Aracı Olarak Genel Valilik Kurumunun Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 121, 2019, ss. 365-382.

KERİMOV, Hatice, "Rus Şarkiyatçı A. L. Kun'un Gözüyle Hodayar Han Devrinde Hokand Hanlığı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 4, 2020, ss. 97-113.

KERİMOV, Hatice, "Rusların Orta Asya'ya Yaptıkları Seyahatler ve Keşif Gezilerine Genel Bir Bakış Adlı Yayın Dizisinin Dönemselleştirme Açısından Önemi", *Kitaplar İle Geçen Bir Ömür Mustafa Vedat Sönmez'e Armağan Kitap ve Kütüphane*, Edt. Alpaslan Demir, Tuba Tombuloğlu ve Sezai Balcı, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2021, ss. 438-456.

ÖMER KARATAŞ

KOÇAK, R. Dilek, “Lojistiğin Tarihsel Gelişimi: Askeri Gereksinimden İşletme Lojistiğine ve Tedarik Zinciri Yönetimine Evrilme Süreci”, *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, C. 15, S. 58, April 2020, ss. 246-258.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

KUROPAKİN, Genelrango Ştaba Kapitan, *Aljiriya*, tipografiya V. A. Poletiki (liteynaya, No:42), Saint-Peterburg 1877.

MAMMADOV, Ceyhun, *Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin ve Onun Türkmenistan'ın Fethi Adlı Eseri (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2021.

MORRIS, Laurence Pete, “Türkmenlerin İtaat Altına Alınışı”, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, ss. 225-250.

MORRISON, Alexander, “Camel sand Colonial Armies: The Logistics of Warfare in Central Asia in the Early 19th Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 57, No. 4, 2014, ss. 443-485.

ORTAYLI, İlber, “Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 28, S. 01, Ocak 1973, ss. 181-190.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I Türklerde Köy ve Şehir (Gök-Türklerden Osmanlılara)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

ÖNKAL-Ahmet Nebi Bozkurt, “Deve”, *TDVİA*, C. 9, İstanbul 1994, ss. 222-226.

ÖZKAN, Murat, “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 1, 2018, ss. 93-111.

ÖZKAN, Murat, “İklimle Savaş; Perovski'y'in Hive Seferi (1839-1840)”, *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, Edt. Zeynep İskefiyeli-Muhammed Bilal Çelik, C. 1, Nobel Yayınları, Ankara 2020, ss.255-269.

ÖZKAN, Murat, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2000.

Russkiy Turkestan, Sbornik İzdaniy Popovodu Politekhnikeskoj Vstavki, Vıpusk Perviy, Geografiya İ Statistika, Topograficeskiy Ocer Turkestanskogo Kraya, Orografiya İ Gidrografiya Kraya, Pod Redaksiyey Moskva V Universitet Skoytopografi İ (Katkov Ve K) Nastrastnom Bulvare, Moskva 1872.

SAĞLAM, Soner, “Türkmen Şiirinde Kahramanlık ve Mertlik Sembolü Deve”, *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 347-362.

SELA, Ron, “Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katılımı”, *Türkmenler Üzerine Makaleler*, çev. Resul Kürşat Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, ss. 261-279.

SOLMAZ, Ali Osman, “Söz Varlığımızda Deve”, *Deve Kitabı*, Edt. Emine Gürsoy Naskali-Erkan Demir, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 247-261.

ŞAVAEV, Andrey, *Kuropatkin: Sudba Obolganogo Generala*, U Nikitsik Vorot, Moskva 2019.

ŞUŞKOVA, M. Y., *Organizatsiyau Pravleniye Turkestanom V Naçale Xx Veka*, Dissertatsiya Na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskiy Nauk, Rossiyskiy Gosudarstvenniy Gumaniterniy Universitet, Moskva 2015.

TOGAN, Z. Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

VAMBERY, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

YAZICI, Serkan-ÇELİK, M. Bilal, “Türk Tarihinde Bir Rus General: Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin (1848–1925)”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, S. 1, Sakarya 2008, ss. 137-164.

YORULMAZ, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusya'sı Arasındaki Siyasî İlişkiler*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara 2007.

